САФТЕР НАГАЕВ

АСЫРГЪА МУСАВИЙ ОМЮР

Сафтер Нагаев

АСЫРГЪА МУСАВИЙ ОМЮР

(Повесть-эссе)

Тайиргъа –
эдебиятымызнынъ
умютли йигитине
итхаф эткен
муэллиф
14.10.2004

Къырымдевокъувпеднешир
2004

ББК 84 (4Укр=Крмтат)
Н16

Нагаев Сафтер

Н16 ***Асыргъа мусавий омюр.*** — Симферополь: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2004. — 104 с. — Къырымтатар тилинде.
ISBN 966-8025-63-6 **ББК 84(4Укр=Крмтат)**

Языджы Сафтер Нагаев халкъымызнынъ омюри акъкъында весикъалы повесть, очерклер ве эдебий-тенкъидий джыйынтыкъларнынъ муэллифидир. Онынъ «Асыргъа мусавий омюр» повесть-эссеси миллетимиз сюргюнлигининъ 60 йыллыгъына багъышлана, шерефли ве энишли-ёкъушлы аят ёлуны кечкен оджа ве къырымтатар миллий арекетининъ акъсакъалы Мустафа Халилов (1897 — 1997) акъкъында икяедир.

Нагаєв Сафтер

Н16 ***Життя довжиною в століття.*** — Сімферополь: Кримське навчально-педагогічне державне видавництво, 2004. — 104 с. — Кримськотатарською мовою.
ISBN 966-8025-63-6 **ББК 84(4Укр=Крмтат)**

Письменник Сафтер Нагаєв відомий як прозаїк-документаліст. Його перу належать збірники повістей та нариси, присвячені минулому і сучасному кримськотатарського народу. Повість-есе «Життя довжиною в століття» написана до 60-річчя депортації кримськотатарського народу і присвячена пам'яті найстарішого представника кримськотатарського національного руху Мустафі Халілову (1897 — 1997).

ISBN 966-8025-63-6

Фаджиамызнынъ 60 йыллыгъы арфесинде
нешир олунаяткъан бу эссени сюргюнлик мерхумлары —
ана-бабаларымызнынъ хатырасына багъышлайым.
Муэллиф

Ватан дуйгъусынен ашлангъан омюр

Ватан дуйгъусы — бу мукъаддес ве дюльбер Ватанымызгъа итикъад ве ийман иле яшав, онъа юректен садыкъ олув темсилидир. Ватангъа садыкълыкъ исе эр бир инсаннынъ эвлядлыкъ боюн-борджудыр.

Ватан дуйгъусы — бу халкъымызнынъ зенгин асабалыгъына, тили ве медениетине, урф-адетлерине, аньанелерине урьмет-итибар беслев. Къырым адыны ташыгъан гузель юртумызнынъ тарихыны себатнен огренюв деметкир.

Тарих исе эбедий язылгъан ве языладжакъ йылнамедир. Бизим эр биримиз — Къырымнынъ эр бир эвляды кечмиш тарихий джерьянда ким эдик, якъын кечмиште кимге чевирильгенимизни юректен ачыкъ-айдын тасавур этмемиз лязим. Бу юртны севмек ичюн, эвеля онынъ шанлы кечмишини, гурьдели ве фуртуналы куньлерини, эджатлар такъдирини темелли бильмек керек. Затен, кечмишини унуткъан миллет, келеджекке арзу-умюдини де унута. Кечмиш — асылында бугунь ве ярыннынъ темели, темель олмагъан ерде исе истикъбаль де олмай. Инсан бугуннинъ къадирине етмесе, омюри хорлыкъта, гъурбетликте кече, ярыннынъ къасеветинен иш корьмесе, маневий къуллыкъ, эсирлик, дургъунлыкъ къурбанына чевириле, келеджеги бербат ола.

Къырымтатары бойле вазиетке къалмамакъ, ярым асырдан зияде девам эткен сюргюнлик бугъавыны узьмек ичюн куреши. Бу куреш миллетни Ватангъа къайтмасына ёл ачкъанынынъ маиетини анъламакъ бугуньде айны шу Ватан дуйгъусынен багълыдыр. Тарих, шубесиз бу фаджиалы девирни, бир даа текрарлана бильмез вакъианы, бу улу джесарет ве ирадени ич бир вакъыт унутылмайджакъ гъалебе сыфатында озь саифелеринде къайд этеджек.

Бу весикъалы эсерде Ватангъа къайтув куреш ёлуна чыкъкъан ве эллеринден кельгени къадар Ватан дуйгъусына садыкълыкънен хызмет эткен къырымтатарнынъ чечекли ве тегенекли омюри тасвирлениле. Онынънен бир сафта булунгъан уйкен несиль федакяр векиллерининъ адлары анъыла.

Оларнынъ бу ёлдаки джесарет-лери, миллет ве юрт сербестлиги огърундаки сынъырсыз куреш фаалиетлери халкъымызнынъ дюньягъа танылмасына ве Ватангъа ёл ачкъаныны тарих саифелерине язып къалдырмакънынъ вакъты кельгенини унутып башламадыкъ-мы?! Биз, эбет, шимдики несиль оларнынъ шанлы ве кергин куреш ёлларынен гъурурланамыз.

Амма биз, бойле мутебер эджатларымызгъа мунасип эвлят-лар ола бильдикми, илериде озюмизге мунасип несильни тербиелеп олурмызмы, олар къал-дыргъан мирасыны зенгинлештире билирмизми, юртумыздаки мевджут имкянлардан билип файдаланырмызмы, Къырымда девлетчилигимизни тиклемек ичюн курешке насыл иссе къошармыз, деген суаллер бугуньде къырымтатар деген итибарлы адны ташыгъан эр биримизни раатсызламакъ керек. Эр бир къырымтатары озюнден бу суаллерге джевап арамасы, оларны амельге тадбыкъ этювге гъайрет этмеси — Ватан дуйгъусынынъ негиз макъсады ве манасы иште будыр.

Ватан дуйгъусы — бу бош лакъырды, эджатларнен тек ифтихар этюв дегиль. Бу — сербест джесюр эвлятлары, мустакъиль девлетини тиклемеге ынтылгъан ве бу ёлда шеит кеткен батыр инсанларнынъ къалдыргъан мирасыны девам эттирмеге къадир олгъан несильнинъ дуйгъусыдыр. «Асыргъа мусавий омюр» Ватан дуйгъусынен 100 йыл яшагъан, юрттан узакъта Къырым асретлигинен бу дюньяны терк эткен ватандашымыз акъкъында икяедир.

Нешрият

МУСТАФА ХАЛИЛОВ

(Рессам *З. Трасинова*)

Багъчасарайда, Къырым мухтариятыны илян эткен Биринджи Къурултайдан 73 йыл кечкен сонъ къырымтатарларынынъ векялетли векиллери, 1991 сенеси июнь 26-да, Акъмесджитте Экинджи Къурултайгъа топландылар. Орта бойлу, къумрал къалпакълы къарт яваш-яваш адымларнен санагъа котерилип, микрофонгъа якъынлады. Муляйим, йымшакъ сеснен залда булунгъанларгъа мураджаат этти:

— Сайгъылы халкъ векиллери ве мусафирлер! Манъа, къарт оджагъа, миллетимизнинъ бойле итибарлы меджлисини ачув киби юксек ишанч бильдиргенинъиз ичюн джан-юректен миннетдарым. Мушкюль сюргюнлик азапларындан сонъ тувгъан топракъкъа къайтаяткъан халкъымызнынъ векиллери топлангъан бу Къурултайны эпинъизге хайырлайым.

Къарт терен нефес алды, сеси къалтырады. Лякин озюни эльге алып, сёзюни девам этти... Къыскъа, маналы сёйледи. Векиллер аякъкъа турып къартны эльчырпмаларнен алгъышладылар.

Тенеффюс вакътында делегатлар да, мусафирлер де къартнынъ элини алмагъа ынтылдылар. Эбет, оларнынъ эксерийети бу адам 95 яшлы оджа Мустафа Халилов экенини бильмей эди. Къарт оджа бойле веджаныф къонушувлардан ёрулды. Мусафирхане одасында тенха къалгъан сонъ пенджере янына келип, чыракълар парылдап тургъан Акъмесджит сокъакъларына тикильди: «Яшлыгъым бу топракъта кечти. Талий уккмынен оны терк этениме де алтмыш йыл олды. Оджапче окъувы, земство мектеби, медресе, Москва тасили, койде зираатчылыкъ...»

Мустафа йигитлик чагъындан фуртуналы вакъиаларнынъ шааты олды. Янъы омюрге сарылды, лякин о йигитни юртуна сыгъдырмады, юрегини джылытмады, ябаний юртларда имдат арашгырмагъа меджбур этти. Тек о дегиль, дигер генчлер де янъы къурум зулумындан къачып къуртулмакъ истедилер, «гонъюлли» мухаджирлик ёлуна миндилер. Оларнынъ лешинден миллети де ватанындан къувулды. Генчлернинъ гонъюлли мухаджирлиги халкъ сюргюнлигинен багъланды, олар да миллет мусибетине къатылдылар. Бойле шефкъатсызлыкъта шашмалагъанлар да, сюрюнгенлер де, йыкъылгъанлар да олды. Арадан ярым асыр кечти. Шимди Ватан топрагъына аякъ басмагъа къысмет эткенлер, этмегенлер бар...

Къарт сафдашларыны хатырлады. Олар бу куньлерни корьселер насыл севинир эдилер?! Тувгъан кою, Аджы Болат, козю огюнде джанланды.

Онъа, топлангъанларнынъ энъ эсли адамына Къурултайны ачувны теклиф

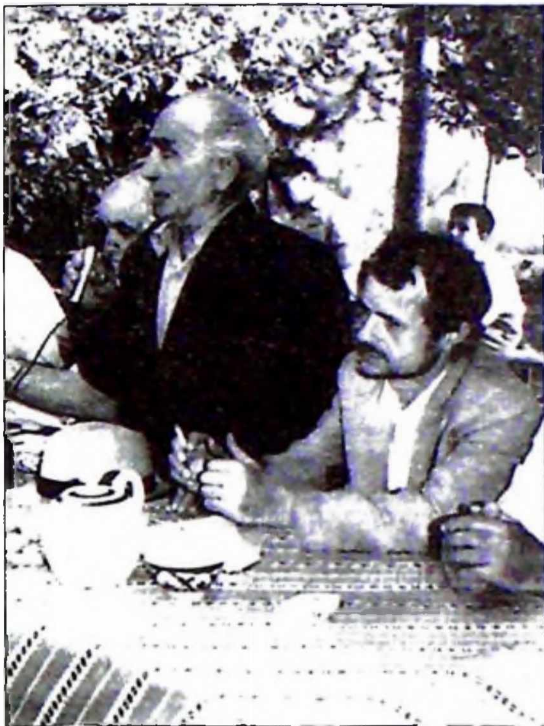

этеджеклерини акъылына биле кетирмей эди. Буюк ишанч. О бунъа ляйыкъ не ишледи, насыл фаалиет косьтерди, халкъынынъ ватангъа къайтувы ичюн курешине недай иссе къошты? Бу суальге джевапны кечкен омюр ёлунда къалгъан излеринден тапмакъ истеди. Аджеба, деерлик бир асыр девам этеяткъан бу аятта онынъ баскъан адымларыны хатырлатаджакъ киби излер къалдымы?

Мустафа агъа къырымтатар халкъынынъ Биринджи Къурултайы мунасебетинен миллетимизде парлакъ келеджекке ишанч беслеген, янъы аят умютлерине севингенлер арасында булунгъаныны, акъикъий къуванч не экенини корьгенини хатырлады. Номан Челебиджихан, Джафер Сейдамет ве дигер эрбапларымызнынъ нутукъларыны динълемек онъа къысмет олды.

Оджа эппи вакъыт пенджере янында турды, сонъ яваштан кроватнынъ кошесине отурды. Ярын раатлыкъ куню... Делегатлар ве мусафирлер Багъчасарайны зиярет этмек истейлер. Къарт оджа Багъчасарайны беш пармагъы киби биле. Генчлерден бирини янына алып, Аджыболаткъа кетмеге ниетленди...

I

Мустафа Халилов 1897 сенеси Симферополь уездининъ Улукъул коюнде догъды.

Къара денъизнинъ Улукъул бурунына якъын олгъан бу койнинъ топракълары Зынджырлы медресесининъ вакъуфы олып, онынъ 2400 десятина ери бар эди. Ялыгъа келип туташкъан бу топракъларда эвеллери Акълез, Туеджи ве Улукъул койлери олгъан. Рус ишгъалинден сонъ Акълезнинъ залиси бир тамам Тюркиеге иджрет эткен. Туеджи джемааты дагъылып, кой харабеге чевирильген. Къырым ханы Менъли Гирей бош топракъларны медресеге багъышлагъан. Улукъулнынъ джемааты джыйма олып, топракълары рус помещиклери тарафындан тутып алынып, чаресиз къалгъан татарлар вакъуф ерлеринде темеллешкенлер.

Улукъулнынъ Аджыболаткъа чевирилювине де себеп бар. Болат деген бир чобан бу койге келип, джемаат ичюн къуюю къаздыргъан, фукъарелерге ярдым эткен. Сонъунда койден бир озю аджылыкъкъа барып къайткъаны ичюн оны Аджыболат, деп урьмет эткенлер. Кет-кете койни де Аджыболат деп айтып башлагъанлар.

Мустафанынъ бабасы, Аджыакъсеит огълу Сеитхалиль эфенди, койнинъ медресесинде, анасы Момине исе кой оджапчесинде тасиль алгъанлар. Оларнынъ дёрт огълу ве учь къызы олып, уйкени Мустафа экен. Мустафа алты яшына кельгенде, анасы оны кой оджапчесине алып бара. Лякин о вакъыт балаларгъа тек Къур'ан окъумакъны огрете, язмагъа алыштырмай эдилер. Сеитхалиль бунъа къанаатленмейип, огълуны Отаркойдеки русча земство мектебине авуштыра. Бу мектепте дёрт йыл окъугъан Мустафа 1912 сенеси оны битирип койге къайта. Бабасынынъ янында къаралтыда чалышып башлагъан осьмюр эр шейнен меракълана, тасилини девам эттирмек истей. 1914 сенеси башлангъан дженк бунъа кедер эте. 1917 сенеси Багъчасарайгъа барып, Зынджырлы медресесине окъумагъа кире. Ашагъыда дёрт, юкъарыда дёрт одалы эки къатлы медресе о йыллары шеэрде энъ корюмли биналардан бири эди. Москвадаки Лазарев адына джанлы шаркъ тиллери институтыны къырымтатарларындан биринджи олып битирген намлы тюркшынас Якъуб Кемаль мудир олгъан бу девирде медреседе идади ве худдам шубъалары бар эди. Идади дюньявий илимлер менимсеген мутехассыслар, худдам исе дин хызметчилери азырлай эди.

Мустафа идади шубъасында талебе олып, бу болюкте Осман Акъчокъракълы, Абляким Ильмий киби белли оджалар меракълы дерслер алып бара эдилер. Сонъунда совет идарелерининъ хадимлери олып етишкен Бекир Умеров, Яъя Аппазов, Джелиль Гъафаров, Осман Джудий онынънен

берабер окъуй эдилер. Белли эрбаплар олып танылгъан Ильяс Тархан, Барий Аппазов, Джемиль Кендже, Якъуб Азиз, Абдурейим Алтанълы да о девирде медреседе окъудылар. Тюрк муаллимлери чокъ олып, атта учь оджа Файыкъ адыны ташый, олар беден тербиеси, тарих, эсап дерслерини алып бара эдилер. Эдебият дерсини алып баргъан Акъкъий бейни талебелер пек бегене эдилер.

1917 сенеси романиялы татарлардан, белли шаир Мемет Ниязий медресеге кельди. Тюрклер оны пек урьмет эте эдилер. Мусафир шерефине эдебий акъшам отькериле. Мустафа, шаирнинъ «Татар бармы, деп ким сорай?» деген мешур шиирини окъуды. Шаир оны къучакълап, алгъышлады.

Мустафа атик, чалыкъ, дегенинден къайтмагъан осьмюр эди. Онынъ бу табиатыны якъындан бильгенлер де къайд эте эдилер.

Оджанен чокътан-чокъ субетлернинъ биринде бала чагъында кенди къабалыгъыны, эр не къадар ынджынгъан олсанъ да, буюклернен урьмет иле къонушмакъ кереклигини сёйлеп, Али Баданинскийнен ильк корюшювини мисаль кетирген эди: «1917 сенесининъ сонъки айлары, къатты къыш эди, — деди. — Медреседе бир чокъ сохталаргъа къышлыкъ урба берильди. Манъа исе аллы-такъатлы аиледен олгъаным ичюн, урба бермедилер. Бизим бабайнынъ аллы-такъатлыгъы халкъ агъызында къалды, учь йылдан бери девам эткен дженк феляксти, къургъакълыкъ ходжалыгъымызны йыкъкъан эди. Мен Миллий идареге бардым. Далдизгин ичери кирдим. Идаре Хансарайнынъ ёл бою ерлешкен бинасында экинджи къатта эди. Маса башында отургъан адамгъа:

— Челебиджихан эфенди къайда? — дедим.

Яшы 50-ни кечкен киши манъа:

— Сиз кимсиз, не керек? — деди.

Мен ачувнен:

— Манъа не керегини озюм билем, шимди манъа Челебиджихан эфенди керек, — дедим.

Бу адам еринден турды. Манъа якъын келип, дивар бою тизильген отургъычларны косьтерип:

— Къана, отурынъ, бираз озюнъизге келинъ, — деди.

Мен озюме келип, тынчлангъанымны корьген сонъ:

— Къана, тосуным, сёйленъ, сизни ким ынджытты? Не итиразынъыз бар? — деди.

— Не сорап отурасынъыз, меним усть-башымны корьмейсинъизми? — дедим. Ве медреседе эксериетке къышлыкъ кийим берильгенини сёйлеп, мырылдап, къорсайып турдым.

Бу адам манъа сабырнен:

— Я, тосуным, сен бир риджанен кельгенсинъ, Челебиджихан эфендиден башлайсынъ. Челебиджихан эфендининъ башкъа чокъ муим ишлери бар. Сен

бираз йымшакъча башлап, алынъны сёйлесенъ, бу меселени мен де чезе билем, — деди.

Мен кене йымшамамадан:

— Я сиз кимсиз? — дедим.

Муляйим давушлы, юзюнден инсанларгъа чин урьмет ышыгъы явгъан адам:

— Къозум, мен Али оджа Баданинский, къырымтатар генчлигининъ самимий досту олам, — деди.

Онынъ озюне мен:

— Ойле олса яхшы экен де, айса манъа къышлыкъ урба береджектирсинъиз? — дедим...

— Мен бу медениетсизлигимден аля бу кунь даа утанам, — деди».

1917 сенесининъ февралинден, беяз падишанынъ тахттан эндирильген кунюнден 1918 сенесининъ январына къадар агъыр вазиетте кечкен олса да, бу девирге зиялыларымыз «уриет» девири дей эдилер. Мустафа оджа да, субет вакътында бу келимени чокъ къуллана эди. Медресе уриет девринде Къурултай ве къырымтатар идареси назарында турды. Эм оджаларгъа, эм окъугъан яшлыкъкъа маддий ве маневий ярдым косьтериле эди. Большевик матрослар тарафындан Къурултай къангъа богъулгъан сонъ, медресе къапатылды. Талебелер ве оджалар тараф-тараф даркъап кеттилер. Бу йыкъынтынынъ аджысыны бираз сакинлетмек мерамынен Багъчасарайда медресе азбарында унер-санайы мектеби ачылды. Али Баданинскийнинъ къардашы Усеин Баданинский унер-санайы окъув юртунынъ мудири вазифесине тайинленди. У. Баданинский медреседен даркъагъан бир чокъ талебелерни бу окъув юртуна джельп этти. Лякин мемлекетте девам этмекте олгъан ватандашлыкъ дженки бунъа имдат бермеди. Бу девирде халкъта буюк бир юкселиш, окъув-язы, илимге ынтылыш бар эди. Медресе яшларынынъ эксериети олдыкъча истидатлы талебелер эди. Оларнынъ бир къысмы койге къайтып, кой яшайышында басылып къалмасын, дигер бир къысмы исе орталыкъны чайпап башлагъан къызыллар, яки беязларгъа аскер оладжагъыны анълагъан Баданинский даа бир эйилик япты. О, бойле истидатлы балаларны къолдан бермемек макъсадынен оларны топлап, Москвагъа алып барды. Буюк къыйынлыкъларгъа бакъмадан, танышлыгъы ве кенди итибары саесинде алий окъув юртларына ерлештирди. Усеин Баданинский алып баргъан талебелер арасында Кемал Ариф (Ролан Къадыевнинъ бабасы), Абдурейим Шейх-заде Алтанълы, Якъуб Къаракъаш, Суфьян Гъафар, Мустафа Сеитхалиль (Мустафа оджа), Асан Арифов ве дигерлери бар эдилер.

Мустафа оджа не къадар заманевий аятнен меракъ этсе де, о вакъыттаки истек ве ниетлеринден о диний улема сюлялесинден олгъаны билине.

Мустафа яшлыгъындан Къур'анны текмиль огренип, терджиме этмеге авес эте эди. Шунынъ ичюн де эвельден Лазарев адына джанлы шаркъ тиллери

институты адынен мешур Шаркъшынаслыкъ институтынынъ арап тили шубъесине окъумагъа кирген Мустафа о йыллары белли профессор, арап тили лугъатынынъ муэллифи Аттаянынъ лекцияларыны меракънен динълей. Институтта о къазантатар генчлеринден Эмир Неджипнен таныша ве онынънен бир одада яшай. Олар профессор Аттаянынъ севимли талебелери олалар, онынънен сыкъ-сыкъ къонушалар, Аттая бир кереси оларнен озь эвинде субетлешкенде, шойле дей: «Девирлер келир, шаркъ халкълары да котерилирлер, озьлерини дюньягъа таныттырлар». Оджа бунынънен талебелерине, «Сизлер бойле япмакъ борджлусынъыз», деп насиат эткенини анълап, юреклери ат башы киби ола. Академик Владимир Гордлевский тюрк тили дерсини алып бара, онынъ шаркъ халкъларына урьмети буюк эди. Академик къырымтатар тили ве эдебияты акъкъында да чокъ меракълы фикирлер бильдире эди.

Мустафа агъа омюрининъ сонъунадже окъуп бир алим олмагъанына окюне, бир оны дегиль, пек чокъ истидатлы яшларны 1921—1922 сенелернинъ ачлыгъы ниетлеринден дёндюргенини айта эди.

1921 сенеси Къырымда ачлыкъ башлай, большевиклер ат ойнаталар, чокъ баштакълыкълар япалар. Меркезге ёлланылгъан наразылыкъ мектюплерининъ арды-сонъу олмай. В.И. Ленин вазиетнинъ кергинлигини анълап, ВЦИК ве Совнаркомнынъ Къырым ишлери боюнджа махсус комиссиясыны тизе, къазантатарларындан белли большевик Шахимардан Ибрахимовны онъа реис тайинлей. Комиссиягъа ярдым оларакъ ерли халкълардан да векиль олмасыны лязим корьселер керек, кимнинъдир тевсиесинен фукъаре тевабасындан Мустафаны ве Эмирни де онъа къошалар. Эмир ве Мустафанынъ берабер яшагъанлары ичюнми, оларнынъ экисини де къырымтатары деп беллей эдилер. Комиссия махсус вагоннен Акъмесджитке келип чыкъа. Шунда меселе темелинден анълашыла. Большевиклер ялыбоюнда татарларнынъ эвлерини тутып ала, топракъларындан коммуна тешкиль эте, къаршылыкъ косьтергенлерни койлеринден къува эдилер. 1921 сенеси октябрь 18-де бу комиссиянынъ тевсиесинен Къырым мухтарият джумхуриети (Къырым Автоном Совет Социалист Республикасы) деп илян этиле.

Эмир Неджипке апсханеге ташлангъан койлюлернинъ къабаатларыны тешкерюв, Мустафа Халиловгъа топракъ ишлери комиссариатыны тешкилятландырувгъа ярдым этюв авале олуна. Эмир Неджип акъсыз къапалгъанларны азат этюв укъукъынынъ саиби олгъан такъдирде, бу ишнен огърашаджагъыны айта. Онынъ талабыны догъру танымасалар да, онъа бу укъукъны бермеге меджбур олалар. Шу вакъыт энди халкъ арасында танылгъан артист Эмирамет Париков апсханеде экен. Неджип оны бошата. Мустафа Къырым топракъ ишлери комиссары Сулейман Идрисовнен корюшип, ишке киришеджек арада, анасы Акъмесджитке келе, бабасынынъ

хасталыгъыны айтып, огълунынъ койге къайтмасына изин ала. Мустафа язда къаралтыда чалыша, кузьде Москвагъа къайта. Пайтахтта тасиль деген шей ёкъ, эр ерде шамата, дава. Студентлер топлашувдан топлашувгъа чапкъалайлар. Лякин оларнынъ маиетини анъламайлар. Бир куню шаирлер сафыны буржуй сойларындан темизлевге багъышланаджакъ топлашувны эшитип, ондан биле къалмайлар. Бойле топлашувнынъ тешкилятчысы Владимир Маяковский экенини шунда корелер. Бу ерде олар о девирнинъ баягъы белли шаирлерини расткетирелер.

Эмир Неджип бир куню достуны къаракуль терисинен алыш-вериш япкъан татар туджджары Асадуллаевнинъ мектебинде тешкилятландырылгъан бир топлашувгъа алып бара. Туджджар озь парасына къурдургъан мектеп бинасында пайтахтта яшагъан мусульман зиялылары топлангъанлар. «Асрий мусульманлыкъ» эсерининъ муэллифи, оразаны саатке бакъып тутмакъ эльверишлигини исбатлагъан буюк алим Муса Бегиев меракълы маъруза япа. Абдулгъазы деген бириси исе Къытайда, Японияда мусульманлыкънынъ даркъалмасы хусусында сёйлей. Оларнен ян-янаша отургъан гузель кийинген, фесли адам мунакъашагъа къатылмай, джемаатны айретленип козете эди. Бу мусафир, якъында Тюркиеден кельген Энвер Паша экенини Эмир достунынъ къулагъына фысылдап анълата. Арадан чокъ кечмеден, о Орта Асияда пейда олгъаныны, басмачыларгъа къошулгъаныны эшителер.

1922 сенеси Москвада насылдыр съезд ола. Къырымдан Юрий Гавен ве Усеин Балич келелер. Не ичюндир, Хайри Эмир-заде де оларнен берабер эди. Мустафа Кемаль Арифовнен бир къач талебени алып, оларгъа хошкельдиге баралар. Шунда ильки кере буюк кузьгюге бакъып репетиция япаяткъан белли къырымтатар артистини корелер.

1922 сенесининъ ачлыгъындан Къырымда сачмагъа биле къартоп урлугъы къалмады. Къырымлы студентлерни бу ишке джельп эттилер. Чешит ерлерден къартоп юкленеджек эшелонны козетип бармакъ ичюн эр бир вагонгъа бирер студент тайинленди. Мустафа Вологдадан юкленген вагонны Джанкойге озгъарып бармакъ керек эди. Ёлгъа чыкъаджакъта, бабасы 1922 сенеси январь 20-де ачлыкътан кечингени акъкъында мектюп алды. Джанкойге кельген сонъ, вагонны мааллий мемуриет векиллерине теслим этип, койге къайтты. Къоранталарында вазиет агъыр, анасы пек фарыгъан эди. Бир йылгъа академик отпуск бермелерини риджа этип, институткъа ариза ёллады. Амма онъа бир даа Москвагъа къайтмакъ къысмет олмады.

1923 сенеси Мустафа энди койде фааллерден бири эди. Оны кой шурасына кятип, озьара ярдым комитетине реис сайладылар. Учь козьлю эв къурды, эвленди. Белли аиледен, кой оджапчесинде яхшы тасиль алгъан Ребия Мустафагъа мунасип омюр аркъадаш эди. Оларнынъ экиси де миллетимизнинъ келеджегине умют багълагъан бильгили адамлар эдилер. 1917 — 1918 сенелерининъ миллий котерилиши оларнынъ гонълюнде «урнет»

девринден сёнмез умютлер къалдырды.

Къурултай ве Миллий фыркъа, «Яш татарлар» арекети ашлагъан миллий гъае Мустафа ве Ребия киби халкънынъ бильгили къысмынынъ гонълюне терен кирди, къанына синъди. Ребия акъайынынъ ярдымынен койде балалар багъчасы ачты. Балачыкъларны топлап элифбе огретип башлады. Ребия аптеси Анифенен Акъмесджитте янъы ачылгъан балалар эвлери муреббиелери курсларында окъудылар. Муаббет яшап башладылар, учь къызлары олды.

Ребия койде Совет акимиети йылларында фааль къызлардан бири олып, адамларнен усталыкънен къонуша, балаларны пек севе, эр шейнен меракълана эди. Акъмесджитте апте-къардаш Бекир Чобан-заденен бир азбарда яшадылар. Чобан-задеге сыкъ-сыкъ мусафирликке кельген Амди Гирайбай, Абибулла Одабаш, Мамут Недим, Осман Акъчокъракълы киби о девирнинъ корюмли зиялыларынен де шу йыллары таныштылар.

Багъчасарайда окъугъанда Рефатовларнынъ къоранта концертлерини чокъ сейир эткен Мустафа театрнен меракъланды. Мамут Рефат сантырны пек уста чала, онъа зиль туткъан Мидат аджайип кеманеджи эди. Сонъунда композитор олып етишкен Асан гимназияда окъуй, бабасы ве агъасынынъ янында турып, оларнынъ чыкъышларыны дикъкъатнен козете эди. Койде янъы къурум эп темеллешмекте, генчлер онынънен берабер адымламагъа тырыша эдилер. Аджыболатнен якъын ерде авиация мектеби олып, онынъ курсантлары яшларгъа шеф эдилер. Кой яшлары учуджы олмагъа гъайрет эткен яшларда сыкъ-сыкъ мусафирликте булуна, олар киби яшамагъа ынтыла эдилер.

Генчлер 1926 сенеси ораза байрамына спектакль къоймакъ истедилер. О вакъыт динге даа къатты токъунылмай эди. Мектеп бинасы джами янында олып, онынъ къаршысында аранлар бар эди. Мектепте «О олмаса, бу олсун» деген кучюк пьесаны репетиция япа эдилер. Бир кунь намаздан чыкъкъан къартлар мектепке сюрип кельдилер, генчлерден бойле мерамдан вазгечмекни талап эттилер. Иш масал эди. Мустафа ортагъа чыкъып театрнинъ халкъкъа файдасыны анълатмакъ истеди. Оны динълеген адам олмады. Асабийлешип, оларны токътатмакъ ниетинен шойле деп къычырды: «Бу адамларны бизге молла ёллады. Оларны махкемеге чекмек ичюн органларгъа бермек керек». Мушкюль куньлер эди. Адамларнынъ органлар сёзюни эшиткенлеринен чырайлары бозула эди. Топлангъанлар шу заман «джедвельге тюшмейик» деп тез дагъылдылар. Спектакль ораза байрамында нумайыш этильди. Чокъ адам топланды. Мектеп азбарында ер етишмегенинден балалар аранларнынъ дамларына чыкъып, сейир эттилер. Лякин оларнынъ медений-ярыкъландырув ишлери шунынънен токътады.

Койлюлер факъыр яшай, къоранталарыны зар-зорнен кечиндире эдилер. Райондан векиллер келип, не къадар топракъ сачыладжагъыны, не

асраладжагъыны бельгилей, кузьде онъа етеджеги къадар урлукъ топлай эдилер. Анълашувгъа коре, бу урлукъ баарьде зираатчыларгъа сачмакъ ичюн къайтарылмасы лязим эди. Амма о къайтарылмай, койлю озь башына чекише, чаресини тапса сача, тапмаса, джёремеге урлукъ алып, борджлу къала эди.

Кимнинъдир тевсиесинен, 1927 сенеси Къырымда памукъ асрамакъ истедилер. Акълез коюнинъ бош топракъларына памукъ сачылды. Лякин берекет олмады, койлюлер борджлу къалдылар. Райондан комиссия келип, бу ерде памукъ етишмейджегине акт тизип, койлюлернинъ борджларыны укюмет эсабына кечирмек керек эди. Мустафа эр шейнен меракълангъаны ичюн де, бир авуч урлукъ алып, азбарына эки ёлакъ памукъ сачты. Джемаат тарласында памукъ пишип етиштирмеди, онда берекет олды. Памукъ тарласыны тешкермеге кельген векиллернинъ козю онынъ азбарына тюшип, «чалышмагъа бильмейсинъиз» деп койдешлерини тазирледилер.

Бир кереси райондан кельген векиль Гъани Клеблеев топлашув отькереджек ола. Джемаат топлана. Аджыболаткъа эр кестен сонъ кочип кельген Булгъанакъ Гъафар деген ишкир адам кечике. Векильнинъ чырайы бозула, къашларыны тююмлеп, оны акъаретлей. Мустафа бунъа пек тааджиплене, еринден турып, джемааткъа шойле дей:

— Чар урядниклери, приставлары бизнен шай лакъырды эте эдилер. Энди олардан къуртулдыкъ дегенде, шура векили де бизге багъыра. Бойле векильнинъ муамелесини язып, акимлерге берейик...

Эр кес онъа къолтута. Клеблеев шу заман денъише. Йымшакъ-йымшакъ сёйленип башлай. Джемаат акт тизмей. Мустафанынъ белясы шундан башлана. Векиль Багъчасарайгъа къайткъан сонъ, «Халилов халкъны советлерге къаршы къозгъай» деп язып берген. Оны такъыл этип башлайлар. Клеблеев бир даа Аджыболаткъа кельмей.

1929 сенеси коллективлештирюв башлана. Мустафанен берабер унерсанайы мектебинде окъугъан Мустафа Керменчикли койге векиль олып келе. Топлашув отькере, эр кесни колхозгъа яза. Мустафа койде олмагъаны ичюн, къарысы Ребия топлашувгъа бара. Ондан сорамадан, Мустафаны бригадир тайинлейлер.

Шу йылы къыш къатты келе. Джемаат аранына къошулгъан айванларнынъ баягъысы ем ёкълугъындан олелер. Русиеде колхозлар дагъытыла, деген хаберлер келип башлай. Зар-зорнен баарьге чыкъалар. Мустафа сачувны коллективнен бирликте отькере. Амма адамлар топланып, колхозны даркъатмакъ пешине тюшелер. Сорамадан аранлардан озь айванларыны алалар. Векильни динълеген адам олмай. Вазиет кергинлеше, органлар ишке къарышалар. Мустафанынъ зираатчылыкъ фаалиети шойле екюнлене...

2

Вазиетнинъ мушкюллигини анълагъан Мустафа Акъмесджитке кетип, Ильяс Тарханнен акъыл таныша, олар медреседе достлашкъан эдилер. Мустафа достунынъ къабулына беклемек кереклигини анълагъан сонъ, шеэр сокъакъларында тюшюнджели кезингенде, койдеши Раим Тынчеровны расткетире. Раим койден эрте кетип, Акъмесджитте арабаджылыкъ япып кечинген, сонъ насылдыр ишке тутунгъан. Озь башына окъуп-язмагъа алышып, басмаханеге ерлешкен. Газеталарда анда-санда шиирлери де басыла тургъан эди. Раим шенъ, магърур эди. Эдиплер арасында ады анъылып башлагъан сонъ аягъында къавий турмагъа алышкъаныны сёйледи. Кейфли койдеш оны кафеге алып кирди, бирер стакан шарап патлаткъан сонъ джебинден бир китапчыкъ чыкъарып, Мустафагъа такъдим этти. Бу онынъ «Яш эзгилер» адынен дердж олунгъан ильки шиирлер джыйынтыгъы эди...

Къырым АССР Меркезий Иджра Комитетининъ Реиси (КрымЦИК) сайлангъан Ильяс Тархан онъа органлардан узакъча булунмакъны, оджалыкъ япмакъны меслеат берди. Кимгедир чанъ къакъып, оны Байдаргъа ёлламаларыны риджа этти, Мустафа достунынъ бу теклифини догъру таныл, ёлланманен Байдаргъа кетти. Оны Саватка коюне оджа тайинледилер. Къомшу Скеле коюнде о заман белли шаир Мемет Нузэт оджа чалыша, Кулаков деген помещикнинъ азбарында ачылгъан колхоз яшлары мектебинде (ШКМ) дерс бере эди. Бу мектепнинъ мудири Арифмемет Селяметов олып, о йыллары активликлеринен нам къазангъан «мухбирлер» Таир Селимов ве Абдугъани Тейфукъов да анда оджа экенлер. Яш оджа Мемет Нузэтнен достлаша, онынъ иш услюбини огрене.

О йыллары оджа койде екяне зиялы олса да, янъы къурум агъалары оларны истеген ишлерине джельп эте эдилер. Ред этип бакъ, шу заман койден къувмагъа маначыкъ тапа билирлер. Койлюлерге исе даа къыйын, озьлери асрагъан тютюнни догърап ичмеге биле акълары ёкъ. Кимнинъ эвинден тютюн тапсалар, къабаатлай, базыда апсханеге ташлай эдилер. Койлю етиштирген тютюнини бир тамам теслим этип, озю тюкяндан сигар сатын алып ичмеге меджбур эди. Койлерде патта-сатта эв-эвден юрип, аранлар тешкериле, вазифе адамлары оджаларны шаат олмагъа меджбур эте эдилер. Койлюлер олардан сакъынып, геджелери къышлыкъ ичюн сакълагъан тютюн тайларыны аранлардан авлакъкъа чыкъарып ташлай эдилер. Мустафа бойле адалетсизликке къаарьлене, бичаре зираатчыларгъа ярдым этмек элинден кельмегенине сыкъыла эди.

Бойле аджыныкълы куньлерден биринде къадыны Ребия гедже Саваткагъа келип чыкъа. Онынъ чырайына бакъылмай. Мустафаны кулак язгъанлар, къыдыра эмишлер. Озюндже кене Акъмесджитке кетип, Ильяс

Тарханнен корюшмек истей. Эбет, досту оны бугунь къуртарыр, ярын исе кене къабаатлай билирлер. Ахыр-сонъу бу фикиринден вазгечип, Къырымдан кетмек къарарына келе. Къорантасыны да алып кетеджек ола. Къарысы учь баланен ёлгъа чыкъмагъа разы олмай.

Мустафа тувгъан юртуны терк этмезден эвель Мемет Нузэтке сагълыкълашмагъа бара. Шаир онынъ сёзлерини динълей, башыны ашагъы эндирип, тюшкюнликнен сёйлене:

— Мен де бундан кетмесем болмайджакъ. Биз Кавказ бетте топланмакъ истеймиз. Шимди бабам ве къардашым Орта Асиядалар. Ташкентнинъ дживарында, Къыбрай къасабасында яшайлар. Биримиз мында, дигеримиз анда. Тары киби сачылдыкъ. Бабамнынъ адресини ал. Бельки керек олур...

Лякин чокъ языкъ ки, бу оларнынъ сонъки корюшювлери эди. Мемет Нузэт хасталаныл, 1934 сенеси Коккозь хастаханесинде вефат этти...

Мустафа Акъярда поездге отура да, Москвагъа келип чыкъа. Пайтахтта Эмир Неджипнинъ къардашы Султан яшай. Мустафа онынъ эвине сюрип бара. Эмир Ташкентте экен. Мустафа да бир къач куньден сонъ Ташкентке кете. 1931 сенеси апрель 19-да Ташкентке келип чыкъа. Эмир оны самимий къаршылай, эвинде сыгъындыра. Эки-учь ай ишсиз юрьген сонъ Къыбрайгъа барып Мемет Нузэтнинъ бабасыны тапа, онынъ эвинде шаирнинъ къардашы, Амет Озенбашлынынъ къарысы Анифени расткетире. О йыллары адамлар чокъ къонушмай, бири-бирине кедер этмемеге тырыша эдилер, органлар да дигер улькелерден кельгенлернинъ якъаларыны бошамай эдилер.

Мустафа къорантасына къаерде булунгъаныны бильдирмекнинъ чаресини къыдыра. Акъярда Аблямит деген танышы яшай эди. Онъа мектюп язып, койге бармакъны, оны гизлиден къарысына бермекни риджа эте. Кулак къорантасы деп Ребияны учь баланен эвинден къувгъанлар, сокъакъта къалгъан къадын бир чарелеп аптеси Анифенен берабер 1931 сенесининъ сентябринде Ташкентке келип чыкъа.

Эмир Неджип Ташкент университетининъ физика-математика факультетинде окъуй ве русча дерсликлерини озьбек тилине чевире эди. Мустафаны Ирригация институтына ишке ерлештире. Сонъра Озьбекистан Девлет нешриятында (УзГИЗде) дерсликлер болюги ачыла. Болюкнинъ мудири профессор Абдулла Авланий оны ишке теклиф эте. Джедид шаири оларакъ таныльгъан бу алимнинъ къырымлыларгъа мунасебети эйи эди. Чокъ кечмей онынъ ерине яш навоийшынас Парсо Шамсиев тайинлене. Навоий иджадынен джиддий огърашкъан Шамсиев «Терджиман» газетасыны яхшы биле, 1929 сенеси буюк шаирнинъ «Мухакемет-лугъатайн» яни «Эки тиль мунакъашасы» эсерини неширге азырлагъанда, онъа язгъан сёзбашында оны Исмаил бей Гаспринский къырымтатар тилине терджиме эткенини ильки дефа къайд эте. Авланий де, Шамсиев де пек табиатлы, медениетли, самимий адамлар эдилер. Нешрияткъа Абдулла Къадирий, Чолпан, Эльбек, Айбек,

Хамид Алимджан киби эдиплер чокъ келе эдилер. Шу вакъыт Зульфия поэзия болюгинде чалышып башлагъан сонъ, шаирлернинъ нешрияткъа зияретлери даа да сыкълаша. Айбекнинъ омюр аркъадашы Зарифа Саиднасирова озьбек къадынларындан чыкъкъан биринджи химия алимеси эди. Мектеплер ичюн озьбек тилинде ильки химия дерслигини де Эмир ве Мустафанынъ тевсиесинен Зарифа ханым язды.

Дженктен эвель корректор иши пек муреккеп, нешриятта о нуфузлы зенаатлардан сайыла эди. Бу ишке пек месюлиетнен янашкъан Мустафаны корректура болюгине мудир тайинлейлер. Болюкте Зуфаров деген теджрибели корректор чалыша, Мустафа энъ къыйын окъулгъан метинлерни онъа бере эди. О ишини темиз япа, «не ичюндир дигер бир миллет адамы бизге ребер олмакъ керек?» деп узлашмай эди. Эвельси къаергедир барып, оны яманлагъаныны сезсе де, къулакъ асмай эди. Лякин кет-кете дава теренлеше. Мустафа мудирликни ташлай, амма якъасыны бошамайлар. Нешриятны терк этмеге меджбур ола.

Озьбекистанда мааллий большевик реберлеринден бири Низамиддин Ходжаев оны сокъакъта расткетирип, къаерде чалышкъанынен меракълана. Нешрияттан бошагъаныны айта. Озьбекистан тарихий ве санат ядикярлыкъларыны сакълав комитетине («Узкомстарис») реис тайинленгенини бильдирип, берабер чалышмагъа давет эте. Мустафа разы ола.

Отузынджы йыллары «Узкомстарис» пек итибарлы тешкилят олып, онда сонъунда академиклер олып етишкен Яхъя Гъуламов, Михаил Массон киби яш, истидатлы археологлар чалыша эдилер. Бу иште Н. Ходжаевнынъ тешкилятчылыкъ къабилиети, хусусан республиканынъ медений омюринде муим тедбирлерде буюк семере берди. Бу адам тарихий ве санат ядикярлыкъларыны сакълап къалмагъа чокъ гъайрет косьтерди. Озьбекистаннынъ ёлбашчылары Акмаль Икрамов ве Файзулла Ходжаевны да бу муим саагъа дикъкъатлы олмаларына къандыра бильди. Ташкентнинъ Шайхантахур мааллесини, Урданы бозмадан ядикярлыкъ сыфатында къалдырмакъ ичюн кирмеген къапусы къалмады. Шеэрни гъайрыдан къурувны баш планы муджиби бу ердеки мусульман дин эрбапларынынъ дюрбелери бозулып, ёл къурулмасы керек эди. Ёлны ашагъыдан кечирип, бу тарихий абиделерге токъунылмады.

Озьбекистан тарихий музейининъ огюнде бакъырдан ясалгъан эки топ олып, оларнынъ устюнде тарихий язылар бар эди. Санайыгъа бакъыр пек кереклигини маначыкъ этип, оларны заводкъа иритмеге ёлламакъны эмир эттилер. Н. Ходжаев бу талапкъа бойсунмады. А. Икрамов ве Ф. Ходжаев оны чагъырып, меселенинъ джиддийлигини анълатмагъа тырышсалар да, оларны къандырып, шойле деди: «Эгер сизлерге бакъыр керек олса, топларны Америкагъа сатып, онынъ парасына тонналарнен бакъыр алмакъ мумкюн.

Олар абиделерни сакълап къалып, келеджекте оларнынъ саиби олурлар. Биз исе алтынгъа биле оларны кери къайтарып оламамыз». Бойледже, олар музейнинъ мульки оларакъ сакълап къалдырылды.

Чар укюмети Ташкентни ишгъаль эткен сонъ, шеэр "агъалары" онынъ 12 къапусынынъ анахтарларыны падишагъа косьтермек ичюн Санкт-Петербурггъа алып баргъанлар. Олар инкъиляптан сонъ кери къайтарылдылар ве Н. Ходжаевнинъ сейфинде сакълана эдилер. Анахтарлар кумюштен ясалгъан деп беллей эдилер. Мустафа бир кунь онынъ риджасынен махсус къутучыкъ ясатты ве анахтарларны экспертизадан кечирди, олар темиз алтын экени анълашылды. Бундан хабердар олгъан месюль шахыслардан бириси бир анахтарны кумюш союнен денъиштирмекни теклиф этти. Бойле теклифке разы олмагъан Н. Ходжаев оларны девлет банкына теслим этмек пешине тюшти. Я. Гъуламов ве М. Халилов махсус къутучыкънен анахтарларны банккъа теслим эттилер.

Н. Ходжаев нуфузлы большевиклерден бири олса да, бундан сонъ оны раат къоймадылар. А. Икрамов ве Ф. Ходжаев атылгъанынен оны иштен чыкъардылар. Онынънен берабер чалышкъанларгъа да къылынып башладылар. Мустафа бир кунь Н. Ходжаевны Карл Маркс сокъагъында расткетирди.

— Анахтар меселеси акъылынъдамы? Мен ишсиз юрем. Мени динълеген адам тапылмады. Сен де мукъайт ол, — деди де, аджеле онынънен сагълыкълашты.

Мустафа айлыгъы азлыгъыны маначыкъ этип, тамгъалар ясалгъан ишханеге муур языларыны озьбекчеге терджиме этюв ишине авушты. Сыкъ-сыкъ иш денъиштирювден тёнъюльген Мустафа эвельки зенаатына къайтмакъ истеди. Чешит мевзуларда бир сыра рисалелерни озьбекчеге чевирген сонъ оджалыкъкъа къайтты.

Бу девирдеки террорлардан узакъ олмагъа ынтылгъан чокъ семетдешлеримиз имдат къыдырып, Къырымдан Орта Асиягъа хусусан Озьбекистангъа келип сыгъына эдилер. Мустафа Ташкент ве Самаркъанд шеэрлеринде токътагъан къырымтатар аилелерине яшамакъ ичюн уракъ, кечиниш ичюн иш тапмагъа ярдым этти.

1935—1937 сенелернинъ къыргъынлыкъ далгъасындан зар-зорнен аман къалгъан Мустафа Халилов Ташкентнинъ 17-нджи ве 34-юнджи мектеплеринде озьбек тилинден дерс берип башлады. О йыллары рус тили оджаларына ихтиядж буюк эди. Эвель учь айлыкъ, сонъ бир йыллыкъ курста окъуп, рус тили ве эдебияты окъутмакъ акъкъыны къазанды. Лякин девирлер келир де, онынъ дипломы олмагъаныны хатырлатырлар, деген фикирнен Ташкент гъыябий педагогика институтына окъумагъа кирди. Институтта яш муаллимлер Макъсуд Шейх-заде ве Натан Маллаевнен таныпты. О, йыллары Озьбекистанда Бекир Чобан-заде пек мешур олып, оны азербайджан алими

деп сая эдилер. Б. Чобан-заде, Баку университетининъ профессоры оларакъ Озьбекистангъа келе, Ташкент, Самаркъанд, Фергъана ве Бухара институтларында лекция окъуй эди.

Мустафа якъын танышы, намлы озьбек тильшынасларындан Салих Муталибовнен къонушувлардан биринде, «Бекир муаллим къырымлы, меним семетдешим», дедим. Муталибовнынъ къашлары тююмленди, башыны котерип онъа худжур-худжур бакъты:

— Къардаш, башынъ ериндеми? Чобан-заде — азербайджан. Баку университетининъ профессоры. Буны манъа айттынъ, башкъасына айтма. Кулерлер, — деп оны тенбиеледи...

Дженктен эвель Озьбекистангъа чешит себеплернен кельген къырымтатарлар баягъы олып, оларнынъ эксериети Ташкентте ве Самаркъандда топлангъан эди. Олар мааллий зиялыларнен тез якъынлаштылар. Мустафа Халилов оларнынъ эксериетини биле, къонуша, янъы кельгенлерге ерлешмеге элинден кельген ярдымыны аямай эди. Омюр аркъадашы Ребия балалар багъчасында муреббие чалыша, Ташкентнинъ Бешагъач мааллесинде мааллий къадын-къызларнен дост эди. Балалар багъчасынен къомшу азбарда мешур озьбек эдиби Абдулла Къадирийнинъ анасы яшай, огълу къапалгъан сонъ торунларынен базыда багъчагъа келе эди. Ребия оларны ашата, кимсе корьмегенде, базы емеклерден къартийнинъ джебине тыкъа эди. Акмаль Икрамов ве Файзулла Ходжаев атылгъандан сонъ Къызыл мейданда «Халкъ душманларына шефкъат ёкъ» деген буюк митинг отькерильди. Митингге эр бир тешкиляттан экишер векиль тайинледилер. Олардан багъча мудиреси ве муреббие Ребияны ёллайджакъ олдылар. Ребия: «Мен адий бир муреббием. Сиясетнен алып береджегим ёкъ. Оларнынъ халкъ душманы экенини козюмнен корьмедим. Меним анда не ишим бар?», деп кесен-кес ред эте. Органдан кельген векиль онынънен субетте, «бир даа ред этсенъиз, мында аякъ басмасынъыз», дей.

Къырымда театр эсасчыларындан бири, белли режиссёр Джелял Меинов да Ташкентте булуна эди. Оны Ташкентке сюргюн эткенлер. Меиновнынъ къызы нешриятта чалыша, Мустафанен сыкъ-сыкъ корюше эди. Джелял белли озьбек шаири Чолпаннен якъындан таныш эди. Бир кереси сокъакъта Мустафаны расткетирген Меинов шойле дей: «Тюневин Чолпаннен сёйлештим. Аджайип киши, буюк шаир. Манъа не деди, билесинъизми: «Сизинъ неге ихтияджынъыз бар? Неге зияде мухтаджсынъыз? Курорткъа, раатлыкъ эвлерине ёлламагъа имкянымыз бар», деди. «Чокъ сагъ олунъыз. Эгер бойле зарурией олса, айтырым» — деп, миннетдарлыкъ бильдирдим».

Чокъ языкъ ки, Чолпан да къапалды. Меинов насылдыр техникумда оджа чалыша эди. 1937 сенеси семетдешлер сонъки кере корюштилер. Меинов онъа нурсыз, даргъын козьлеринен бакъты да, элини сыкъып: «Артымдан юрелер. Якъамны бошамайлар. Айлыгъымны бермейлер... Берселер, мындан зувар

эдим», — деди кедерли сагълыкълашып. Шу акъшам оны алдылар...

— Дженк арфесинде Ташкентте Абдулла Аджымоллаев, Асан Муртазаев, Сеитмемет Муджбадаев, Садыкъ Яшлавский, Тейфукъ Асанов, Саид Руми, агъа-къардаш Мемет ве Амет Умеровлар, Мустафа Диванов, Адиль Кайтазов, Садыкъ ве Айше Нагаевлар, Якъуб Мустафаев, Ибраим Феми, Яъя Бариев, Ибраим Тарпи киби онларнен корюмли зиялыларымыз топлангъан эдилер. Оларнынъ эписини сайып чыкъмакъ биле къыйын. Сонъунда корюмли профессорлар ве белли мутехассыслар олып етишкен бу адамларнынъ арасында чешит сойлары бар эди. Джелял Меинов акъсыз ерде къапалды, бир даа кери къайтмады. Амма оны чакъкъанлар, ялан малюмат бергенлер бизге белли эдилер, шимди олар адлары анъылмагъа биле ляйыкъ дегиллер, — дей къарт оджа. — Биз такъдир муджиби «гонъюлли» мухаджирликте булунгъанлар, эксериетимиз бири-биримизден сакъынып яшай, чаресине коре къонуша, сырдаша эдик. Семетдешлеримиз къаерде насыл яшагъанларыны, неге мухтадж экенлерини биле, озьара бильдирмеден ярдым этмекнинъ чаресини тапа эдик. О кергин йылларда бизни тек бирлик сакълап къалды...

3

СССР Илимлер академиясынынъ Озьбекистан филиалы дженк арфесинде тешкиль олунды. Филиалнынъ реиси оларакъ белли математик алим Ташмухаммад Къарыниязий, ильмий кятиби оларакъ Эмир Неджип тайинлендилер. О вакъыт Халиловларнынъ къорантасы Бешагъач мааллесинде, эт комбинатынынъ къаршысында яшай эди. Мустафа ильки дефа хусусий органларнен шу вакъыт расткелишти. Термезден Халыкъов деген бириси ордудан къачкъан. Оны Халилов деп беллеп, онынъ эвине араштырып кельдилер. О, Халыкъов дегиллигини тасдыкълагъандже ана сюти агъызына кельди. Бу арада дженк башланды. 1897—1900 сенелери догъгъанларны ордугъа алмадылар. Яш оджаларны джебэге ёллай, къыркътан кечкенлерни милициягъа чалышмагъа джельп эте эдилер.

Озьбекистан пайтахты Москва ве Ленинграддан кочюрилип кетирильгенлернен толды. Къарыниязий алимлерге ярдым олсун деп, эт комбинатындан холодец ала эди. Оны пайлаштырмакъ ичюн Эмир Неджип достунынъ эвинден файдаланмакъны теклиф эте. Холодец (къайнатылгъан баш ве аякъ уютмасы) флягаларнен оларнынъ азбарына кетириле эди. Алимлер невбетте турып ала эдилер. Иште о вакъыт Мустафа озю ичюн муджизе олып корюнген москвалы ве ленинградлы мешур алимлерни корьди.

Хусусан, Бархударов, Боровков киби белли тюркшынасларнен къонушув онынъ ичюн буюк бахт эди. Холодецни Мустафанынъ балдызы Анифе даркъата ве эр сефер узун бойлу, пас мыйыкълы бир адамгъа етмей эди. Сонъ меселе анълашылгъанына коре, бу адам гъарп эдебияты боюнджа мешур профессор Анисимов олып, озюнден сонъ тургъан къадынларны огге кечире, онъа невбет кельгенде, бир шей къалмай эди. Ребия пек атик, намуслы, виджданлы бир къадын эди. Озюндже Анисимовны шай тенбиелейджек олды: «Сиз не ичюн невбетинъизни башкъаларына бересинъиз. Шимди дженк экенини унуттынъызмы, ёкъса?». «Не ичюн, унутайым. Къадынлар невбетте тургъанда, мен насыл этип олардан эвель алайым. Бельки оларнынъ акъайлары дженктедир, сабийлери исе эвде беклейдир? Мен исе чарелерим», деген.

Мустафа Эмир Неджипке эйилик япаджакъ олып, башына янъы беля арттырды. Оларны эт комбинатындан холодец алып алыш-вериш япалар, деп кимдир чакъкъан. Милициягъа чагъырдылар. «Шимди насыл заман экенини унуттынъызмы? Сиз, совет оджасы бизге ярдым этмек ерине, башкъаларыны ёлдан аздырасынъыз?» — деп джекирди милиция хадими. «Мен омюр бою укюметке чалышам. Элимден кельген эр шейни япам. Шимди де япмагъа азырым», — деди Мустафа, онъа къабааты ёкълыгъыны исбатламакъ ичюн. «Ярдым этмеге азырсынъызмы», — деди хадим. «Эбет, азырым!» — деди Мустафа. «Шай олса, мына бу ерге имза чекинъиз де, бундан сонъ бойле ишлернен огърашманъыз», — деди. Мустафа тер-темиз кягъытнынъ астына фамилиясыны язмадан имза чекти. «Ярын шеэр махкемесине барынъыз», — деди милиция хадими онынънен джыллы сагълыкълашып:

— Сабасына шеэр милиция махкемесине бардым, — деп хатырлай шимди къарт оджа. — «Ярдым этмеге азырлыгъым ичюн» бундан сонъ профессор Пулат Абдуллаев ве Эмир Неджипнинъ не ишлегенлерини оларгъа бильдирип турмакъ борджлу экеним. «Буны бильдирмекнинъ не аджети бар? Оларнынъ не ишлегенлерини эр кес биле», — дедим, тааджипленип. «Эр кес бильгени башкъа, биз бильгенимиз башкъа», — дедилер. Омузымны сыкъып оларгъа итираз бильдирдим. «Сиз Озьбекистангъа насыл келип чыкъкъанынъызны унутманъыз. Бизим теклифимизни тюшюнип бакъынъыз. Сонъ пешман олманъыз», — деп лакъырдыны кестилер. «Пешман олмагъа не бар? Мен бойле ишлернен огърашмагъа алышмадым», — деп сёзюмни кестим. «Сизинъ киби акъайларны чокъ корьдик. Къаерге кельгенинъизни кимсеге айтмадан, джиддий тюшюнип бакъынъыз. Биз даа корюширмиз». «Мен бу ишни япмам. Весселям», — дедим асабийлешип. Догъру Эмир Неджипнинъ эвине кеттим. «Серт лакъырды этип, яхшы япмагъансынъ. Энди якъанъны бошамазлар. Сонъу хайырлы олсун», — деди Эмир тюшюнджеге далып.

Эмир Неджипнен достлугъым манъа паалыгъа отура эди. Эмир, мен Ташкентке келип чыкъкъан сонъ учь-дёрт йыл кечмеден къорантасынен

Москвагъа къайтты. Анда насылдыр рус къадынынен тутунгъан. Аилесини пайтахтта ташлап, шу апайнен Ташкентте пейда олды. Оларнынъ эки балалары олды. Онъа къоранта кечиндирмек къолай олмады, имкянына коре Москвадаки балаларына да ярдым эте эди.

Эр кес кечинмеге тырыша, базарлар чул-чубур саткъанларнен толу эди. Мен алыш-вериш не олгъаныны иште о вакъыт анъладым. Чаре тапсам, базаргъа чапам, бир шейлер авуштырып, эвге отьмекнен къайтмагъа тырышам. Эмир бир кунь эвимизге чырайы сытыкъ кельди. Элиндеки сумкасы агъыр эди. Кимлердендир кийильген арбий урбалар такъыштыргъан. «Сатып олсанъ, балаларгъа отьмек парасы олур эди», — деди де, кокюс кечирип, чыкъып кетти. Даргъынлыгъынынъ себебини сонъ анъладым. Эмир пек ишкир, бильгили, гъайретли адам эди. Бир къач тильни биле, эр анги метинни тез ве кейфиетли терджиме эте. Амма чокъ хынзырлыкълар япа, лякин олардан къолайлыкънен къуртула эди.

1942 сенеси бизни махкемеге чагъырып, къарт оджаларны милициягъа чалышмагъа ёллайджакъларыны, ярын уйледен сонъ шеэр идаресине давет этильгенимизни айттылар. Уйледен сонъ анда бармагъа етиштиририм, деген фикирнен, танъда базаргъа кеттим. Эмир къалдыргъан урбаларны да алдым. Пахыл киби «спекулянтлар» облавасына огърадым. Мени облвоенкоматкъа кетирдилер. Бильмем, эркеклер етишмегенинденми, облвоенком къадын эди. О, мен чалышкъан мектеп директорынынъ досту экен. Шу ерде мени «агент» этмеге тырышкъан орган хадимине расткельдим. Онынъ фамилиясы Ходжаев экенини шунда бильдим. «Халилов, сен бу ерде не ишлейсинъ?» — деди къаба сеснен о. Мен къопайып: «Ордугъа кетмек истейим», — дедим. «Бизни динълемединъ. Бар, къуршун сызгъырып тургъанда буны хатырларсынъ», — деп, облвоенкомдан мени броньдан чыкъармаларыны эмир этти.

(Эмир Неджип сонъунда сабыкъ СССРде, атта джианда белли тюркшынас ве шаркъшынас олып танылды. Филология илимлери докторы, профессор, ильмий фаалиетини СССР Илимлер академиясынынъ Шаркъшынаслыкъ институтынен багълагъан алим шаркъ эдебиятынынъ язма ядикярлыкъларыны тедкъикъ этювде семерели чалышты. Неджипнинъ юзге якъын ильмий эсери олып, оларнынъ тек бири — 2 джылтлыкъ «XIV асыр тюрк тили язма ядикярлыгъы Сейфи Сарайынынъ «Гулистаны» ве онынъ тили» ильмий эсери тюрк тили язма ядикярлыкъларыны огренюв ве нешир этювде янъы ёнелишни башлады. Академик А.Н. Кононовнынъ тахриринде 1975 сенеси Къазахстандаки «Наука» нешриятында чыкъкъан бу тедкъикъатны алим «Къыйметли достларым-тувгъанларым Ребия ве Мустафагъа муэллифтен эйи хатыра оларакъ» (Москва, 09.06.1976) язысынен Халиловларгъа такъдим этюви де оларнынъ самимий достлугъы ве аркъадашлыгъына айдын мисальдир).

Мустафа мектепке къайткъанда Насреддин оджанынъ бир лятифесини

хатырлады. Ачлыкъ заманы экен. Насреддин оджа къапу огюнде тюшюнджели отура. Сокъакътан кечеяткъан атлы зенгин танышы, онъа селям бере. Оджа алик алып, «Бир фильджан къавеге буюрынъыз», дей. «Бойле къытлыкъ заманында Насреддин оджа къавени къайдан алгъан экен», деп ёлджу атындан тюшип, эфендининъ янына келе де, «Сиз киби мутебер затнынъ теклифини ред этмек олурмы? Атымны къаерге багълайым?» дей. «Эй, сайгъылы мусафир, атынъызны меним тилиме багъланъыз» деп джевап бере Насреддин оджа.

Къарт оджа да тилинден тутулды. Директор меселени военкомдан энди анълагъан. Къыркътан кечкен оджаларгъа бронь берген эдилер. Директор онъа къыйыш-къыйыш бакъты. «Джебэге кетмек истейсинъизми», деди къызышып. «Мааллемизден бир кереден он бир адам ордугъа кетти. Сагълам бу адамны не ичюн ордугъа чагъырмайлар, деп маалле къадынлары энди менимнен селямлашмайлар биле», деди. Директоргъа оны броньдан чыкъаргъанларыны айтып етиштиргенлер. Меселе пытракълы экенини анълады.

Шу акъшам элине повестка туттырдылар. Экинджи куню облвоенкоматкъа барды. Азбарда геджелей, районлардан чагъырылгъанларнынъ кельмесини беклей эдилер. Бир акъшам эвге къайтып, геджелейджек олды. Гедже оларнынъ колоннасыны ёллагъанлар. Саба барып, чувалыны биле тапамады. Шашмалап тургъанда военком козюне чалынды. Эгер о олмаса, «дезертир» деп къабаатлай биле эдилер. Военком оны ёнейджек эшелонгъа етип бармасыны буюрды. Мустафа барып къошулгъан колонна Сталиннинъ резерв ордусы эркянында экен. 1942 сенесининъ январында Белорусие джебэсине етип бардылар. Агъыр артиллерия батареясына тюшти.

Резерв ордунынъ алы мушкюль экен. Даима ёлда булуна, энъ кергин джебэлерге йибериле. Куньдюзи раатланалар, геджелери апансыздан кочелер. Балтыкъ боюндан Пруссиягъа барып чыкътылар. Сонъ кене Балтыкъ боюна къайттылар. Ефрейтор Мустафа Халилов бутюн джебэлерде булунды. Кенигсберг ичюн къатты урушларда иштирак этти. Онъа, къарт аскерге нисбетен офицерлернинъ мунасебети фена дегиль эди. Лякин 1944 сенесининъ язында командирлернинъ онъа терс бакъкъанларыны сезип башлады.

Чернов деген бир лейтенант онъа саташып, къабааты олмаса биле къуршун сызгъырып тургъан позицияларгъа ёллай. Бир кереси ерлерини денъиштиргенде, телефон аппаратыны унутып къалдыргъанлар. Мустафагъа 15 километр арткъа къайтып, оны тапып кетирмекни буюрды. О аппаратны тапып кельгенде, аскерлер окоп къаза эдилер. Бираз ял аладжакъ олды. Офицер янына келип, элине курек туттырды. Ачувнен курекни котерип атып, къысым командирине шикяет этти. Капитан «яхшы, лакъырды этерим», деп оны пиязлады. Аскер ондан узакълашкъанда, офицерлерден бирисининъ

агъызындан: «къырымтатарлар, чеченлер ве даа насылдыр кавказлылар фашистлерге гонъюлли хызмет эткенлери ичюн сюргюн этильгенлер» деген сёзлерни эшитип буз-бузлады, аякълары къалтырады, башы айланды...

1945 сенесининъ язында Мустафаны къартлыгъы ичюн бириндживлер сырасында ордудан къайтардылар. Ёлда къырымтатарларнынъ Урал ве Орта Асиягъа кочюрильгенини эшитти. Лякин халкънынъ эксериети Озьбекистангъа сюргюн этильгенинден хабери олмады. Ташкентке келип тюшкен сонъ эр шей анълашылды... Илериде сабыкъ аскерни кергин сарсынтылар беклей эди.

Къырымдан чыкъарылгъан ерли залининъ эксериети Озьбекистаннынъ энъ узакъ виляетлерине, аргта къалгъан, ачлыкъ баскъан колхозларына сачылгъан эди. Отузынджы сенелери эм де дженк башлангъанынен Ташкентке эвакуациягъа кельген къырымтатарлары да пайтахтта яшамакъ укъукъындан марум этильдилер. Олар шеэрден районларгъа кочюрильдилер. Оларнынъ арасында бир сыра партия ве совет хадимлери де олып, укюмет огюндеки буюк хызметлери де эсапкъа алынмады.

Ташкентте энди темеллешкен, сой адлары озьбекче киби олгъан базы къырымтатарлардан паспортларыны джойгъан маначыгъыны япып весикъаларыны «татар» ерине «озьбек» деп яздырмагъа чаре булдылар. Бизде «Умаровлар», «Хасановлар», «Валиевлар», «Салиевлар», «Саидовлар» ве дигер сой адлары шай пейда олды. Мустафа оджа 1941 сенеси Ташкентке эвакуациягъа кельген Къырым АССР Юкъары Советининъ Реиси Ребия Зевриева ве область комсомол комитетининъ кятиби Селиме Ильясованен акъыл танышмакъ ниетинен, олар яшагъан эвлерни къыдырып барды, оларны шеэрден чыкъарылгъанларыны эшитип мугъайды. Селиме Ильясова атик, келеджекни кунь эвельден коре бильген къадын, область партия комитетининъ месюль хадими Усеин Рамазановнынъ омюр аркъадашы эди. Олар Ташкенттен къувуладжакъларыны узун къулакълардан эшиткенинен яры геджеде шеэр дживарындаки Калинин районындаки Кукча къышлагъына авушмагъа етиштирдилер.

Зевриева девлет вазифесине энди котерильген, дюньянынъ насыл буджагъыны бильмеген, партия ве совет идарелеринде чалышувда теджрибеси олмагъан бир къадын олып, ресмий органларгъа пек ишана эди. Шеэрде къалмакънынъ чаресини булмагъан бу саде, бичаре къадын сабасына КГБ хадимлернинъ козетивинде Ташкент виляетининъ Пскент коюне кочюрильди. Анда да хасталанды, ачлыкътан кечинди.

Мустафа алель-аджеле эвге къайтты, эвельден таныш озьбек достларынен акъыл таныштьы, партия ве совет идарелеринде чалышкъан сабыкъ талебелери кимлергедир чанъ къакъып, оджалар етишмегенликтен отьрю оны шеэрде къалдырмакънынъ чаресини таптылар.

Мустафа джебэден къайткъан сонъ анасы ве къардашлары Андижан

областынынъ Ходжаабад районындаки Булакъбашы къышлагъына тюшкенлерини анълады. Лякин оларнен корюшмек къысмет олмады. Хасталанып кечинген анасыны эски мезарлыкъта джыйгъанлар. Сонъунда бу мезарлыкъ тракторнен сюрип ташлангъан.

Оджанынъ уйкен къызы Алие педагогика институтыны битирип, бабасы чалышкъан 34-юнджи мектепте дерс берип башлагъан. Дженк йыллары башлангъыч сыныфлардан башкъа бутюн талебелерни колхозларгъа памукъ джыймагъа ёллай эдилер. Алие башлангъыч сыныфта чалышкъаны ичюн памукъ тымарындан къуртула. Амма, оладжакъкъа чаре ёкъ, дегенлери киби, 1944 сенесининъ ягъмурлы кузь куньлеринден биринде мектеп директоры оны талебелер чалышкъан колхозгъа насылдыр вазифенен ёллап, шу куню кери къайтмасыны, саба дерске етип кельмесини буюра. Яш оджапче пайнозю ёлгъа чыкъа, колхозгъа барып, кери къайткъанда къаранлыкъ чёке. Алие ёлуны шашыра, яры геджеге къадар памукъ тарлалары ичинде долана, узакътан ярыкъ корюне. Шу тарафкъа юре, тарла шипанына келип чыкъа. Шипандаки янъгъыз ода ичинде озьара субетлешкен бир къач адамны коре. Олар ушюген, ёрулгъан къызны корип шашалар. Атеш янында къызынмагъа давет этелер. Корюнишлери фена, чырайлары сытыкъ бу адамлардан къоркъып, оларгъа якъынламагъа сакъынгъан Алие не япаджагъыны бильмей. Сонъ атеш янына кельмеге меджбур ола. Алла къорчалай, ябанийлер онъа токъунмайлар.

Атеш башында сабаны тапкъан Алие кене ёлгъа тюше, зар-зорнен мектепке келип кире де, оджалар одасында йыкъыла.

Ана аякътан кесильген къызыны эвине алып къайта. Экимлернинъ тедавийлевлери шифа бермей. Олар «Къызынъыз пек къоркъкъан, асабийлешкен», дейлер. Къоркъувнынъ сонъу юрек къусурына (порог сердца) чевириле. Дженктен къайткъан баба къызыны бойле алда коре.

Биревлернинъ къапусында кирагъа отурувдан тёнюльген Ребиянынъ башы къата. Къорантанынъ агъыр вазиети Мустафа кирагъа эв тутып яшагъан Бешагъач мааллесинде эр кеске белли эди. Шу вакъыт мааллеге якъын ерден артистлер ичюн эв къурмагъа топракъ айырылгъаныны эшите. Оларнынъ сырасындан бир парча топракъ саиби олмагъа умют эте. Маалле акъсакъалларынен акъыл таныша. Даа якъында Андижандан кочип кельген намлы озьбек шаири Хабибий онъа къолтута. Оларнынъ бу танышлыгъы шаир вефат эткендже достане девам эте.

Изинсиз участка тутып, онынъ этрафыны топракъ (пахса) диварнен сарып алып, къары-къоджа тола кесе. Эвнинъ темели тёшелип, дивар къалавына киришильгенде кузь ягъмурлары да башлана. Мустафа дженктен сонъ тасилини гъыябий девам эттире. Язда къуруджылыкъ къасеветинен имтиангъа барып оламай. Иш къызышкъан куньлери оны милициягъа чагъыралар. Онынънен ян-янаша эв къураяткъан рус къорантасы, «бу къырымтатары

изинсиз топракъ алды» деп чакъкъан. Омюрини совет къурумына багъышлагъан оджа ве аскер бундан пек акъаретлене. Алиенинъ сагълыгъы исе зияде феналаша, 1948 сенеси оджалыкъны ташламагъа меджбур ола.

Не япаджагъыны бильмейип шашмалагъан Мустафа дженктен эвель берабер оджалыкъ япкъан, шу йыллары исе Сталин районы иджра комитетинде чалышкъан Анвар Къучкъаровнынъ узурына бара, вазиетини анълата (А. Къучкъаров сонъунда Озьбекистанда белли партия-совет эрбапларындан бири олды, республика Маариф, сонъ Медениет везири эди. СССРнинъ арап мемлекетлеринде эльчиси вазифелеринде булунды). Къучкъаров къарт оджанынъ арзуалыны дикъкъатнен динълей де, кулюмсиреп шойле дей:

— Тюрклерде «Гедже къонды» деген сёз бар. Онынъ манасыны бильсенъиз керек.

Башы айланып, козьлерине къаранлыкъ чёккен оджадан сес-солукъ чыкъмай. Къучкъаров оджанынъ вазиетини корип, оны аджый ве сёзюни девам эте:

— Изинсиз бир геджеде эв къурып, онынъ ичине кирген адамны кимсе ондан къувып оламай. Бойле афу эвни тюрклер «Гедже къонды» дейлер. Муаллим, чокъ сыкъылманъыз. Къыш къапу къакъмакъта. Бир чарелеп эвнинъ дамыны къапатып, ичине кирмеге давранынъыз. Къышта сизни кимсе сокъакъкъа айдап чыкъармаз. Сонъ бакъармыз. Язда эвни ресмийлештирмеге меджбур олурлар...

Уйлегедже мектепте, сонъ чамур ичинде тырмалангъан оджа кучюк эки одачыкъ ясап, ичине сокъулгъанда къара къыш баса. Тюбю топракъ, таваны афу чамур сылавы астында къышлайлар.

Язлыкъ имтианлар башлай. Факультет деканы, белли озьбек тильшынас алими Фахри Камал къарт оджаны аджый, оны курста къалдырмакъ истемей. Дерс берген оджа Натан Маллаев отпускада экен. Оны Макъсуд Шейх-задеге ёллай.

Мустафа Сталин сокъагъындаки языджылар яшагъан мааллеге барып, Шейх-заденинъ къапусыны къакъа. Эвден оджанынъ къадыны Сакине ханым чыкъып, къоджасы юкълаяткъаныны бильдире. Мустафа кери къайтаджакъ олып, ардына бурулгъанда, «ашыкъманъыз, шимди уянтырым» деп ичери кире. Макъсуд Шейх-заде о вакъыт Мустафадан баягъы яш олса да, энди белли шаир эди. Ичериден козьлерини юкъалап чыкъкъан шаир оджаны ачыкъ черенен къаршылай: «Хош кельдинъиз, муаллим. Сизни корьген бей олсун» деп онынъ элини ала. Зиеретнинъ манасыны анълагъан сонъ: «Эбет, имтиандан кечмек лязим. Сыкъылманъыз, эр шей еринде олур» деп мусафирни азбарга давет эте. Мухаджирликнинъ мушкюллиги, тувгъан юрт асретлиги акъкъында юрек аджысынен къонушалар. Макъсуд Азербайджанны, Мустафа Къырымны хатырлайлар. Бойле къонушув бир

дегиль, даа чокъ керелер ола. Шаир вефат эткендже оджанен багъыны узьмей.

Арадан эппи вакъыт кечкен сонъ Натан Маллаев студент Мустафаны: «Не заман эдебияттан имтиан береджексинъиз?» деп зыкъарлай. Студент исе «Макъсуд Шейх-задеге имтиан бергенини» айта. Маллаев кулюмсирей де: «Джумерт оджаны тапкъансынъыз. Эки мухаджир бири биринъизни яхшы анълагъандырсынъыз!» — деп шакъалаша.

4

Мустафа 1952 сенеси институтны битире. Ребия гипертониянен хасталана, ишини ташлай. Акъмесджитте яшагъан йыллары пек чокъ зиялыларнен таныш, эдебият севдасы олгъан бу къадын Бекир Чобан-заде, Осман Акъчокъракълы, Абдулла Лятиф-заде, Амди Гирайбайнен къонушкъан, оларнынъ чокъ эсерлерини эзберден бильген бир инсан эди. Бу онъа сюргюнлик йылларында да зиялылар арасында буюк итибар къазанмасына хызмет этти.

Оджа эвини эп кенишлете, яваш-яваш зиялылар да онъа алышалар. Бу эвнинъ ильки мусафирлери, вакътынен Ребияны яхшы бильген учь Айше ханым олалар. Оларнынъ бири белли санаткярларымыздан Мамут Рефатовнынъ къызы, корюмли эким, дигери белли эдиплеримизден Абибулла Одабашнынъ омюр аркъадашы, учюнджиси намлы шаиримиз Амди Гирайбайнынъ къарысы, Биринджи Къурултайнынъ реберлеринден бири Джафер Сейдаметнинъ къардашы олдылар. Оларнынъ пешинден белли зиялыларымызнынъ сой-акърабалары да оджанынъ дурагъына акъып башладылар.

Дженк битип, адамлар енгиль нефес алгъан олсалар да, отузынджы сенелеринден мирас къалгъан тазыйыкълар, такъыллар даа къаттылаштылар. Бунъарлы, айнурлы муит хусусан сюргюнликте булунгъанлар ичюн пек агъыр эди. Эллинджи сенелерине келип, къырымтатар коммунистлерине уфакъ-тюфек вазифелерни ишанып башладылар. Мустафа Халиловнен Зынджырлы медреседе берабер окъугъан, дженктен эвель Къырым комсомол обкомында биринджи кятип олып чалышкъан Бекир Умеров Самаркъанд областынынъ Заамин районында яшай, вазифеси муджиби Ташкентке келе тургъан эди. Бир кереси о Эшреф Шемьи-задени алып кельди. О вакъыт Эшреф Шемьи-заде къорантасынен Янъыёлда яшай эди. Оджа 1955 сенеси къызы Алиенинъ одасыны бошатып, шаирнинъ аилесини сыгъындырды. Шемьи-заде Ташкентте квартира алгъанджа эки йыл шу ерде яшады.

Кет-кете семетдешлер де бу азбаргъа алышалар, бири-бирилеринен

къонушмакъ ёлуны араштыргъанда мында топланалар. Шу ерде, юзюм сергиси астында Эшреф Шемьи-заде ве Макъсуд Шейх-заденинъ шиирлерини, Велиджан Муртаза ве Садыкъ Нагаевнинъ йырларыны динълемек мумкюн эди. Бир вакъытлары «Къыркъ чолпан» тахаллюсинен шиирлер язгъан Бекир Умеровнынъ «Темирджан эфендиге» шииринынъ шу сатырларыны Мустафа къарт аля бугунь хатырлай:

Адынъ сенинъ темирден, башынъ бир ода,
Чыкъарасынъ Акъмесджитте «Ешиль ада».
«Севимли къулы» алланынъ, чалыш джан савда,
Отурсанъ да ляйыкъсынъ, Чатыртавда...

Бу сатырлар анъылгъанда, Одабашнынъ къадыны Айше ханым огълу Чорабатырнен берабер Мустафа оджанынъ азбарында яшай эди.

Мустафа оджанынъ дуракъ саиби олмасы «халкълар бабасы» Сталиннинъ вефатына догъру кельди. Эвельси, адамлар «энди дайисиз насыл яшармыз», деп къайгъыргъан олсалар, сонъра, «энди бизни ватанымызгъа къайтарырлар» деп умют этип башладылар. Табиатта олгъаны киби ичтимаий аятта да джылы еллер эсип башлады. Мешур эдип Илья Эренбург бу девирни «джылылыкъ» (оттепель) деп адландырды.

Акъикъатен де заман агъыр эди. Хрущев шахсен Сталиннинъ къабааты иле миллионларнен гуняхсыз адамларнынъ «халкъ душманы» деп илян этильгени ве бастырыкъкъа ташлангъаныны бутюн мемлекет огюнде айткъан ве атта оларны азат эткен олса да, шубе ве сакътлыкъ еллери эп уфюрмекте эди. Озьбекистаннынъ бутюн кошелерине дагъылгъан зиялыларымыз яваш-яваш республиканынъ пайтахтына топланып башладылар. Баягъы белли иджадий зиялылар Ташкентте ерлешип, къырымтатар медениетини джанландырувгъа бельсиндилер. Лякин виляетлерде булунгъан ве бу джерьянгъа къолтутмагъанлар медений фаалиеттен махрум къалдылар.

1954—1956 сенелеринден сонъ, къырымтатарлары республика ичинде сербест барып-келип башладылар. Сой-соп, акърабалар бири-бирлерини таптылар. Койдешлер, тувгъанлар бири-бирине якъын шеэр ве район меркезлериндеки ишханелер этрафында топлаштылар. Бойледже, топлулыкъта къырымтатар миллий арекетнинъ шекилленмеси ичюн шараит догъды. Лякин миллий арекетининъ шекилленип кенишлемесине чокъ къыйынлыкълардан кечмек керек олды. Озьбекистангъа эвельден келип ерлешкен къырымтатарларнен сюргюнликке огърагъанлар арасында бир сувукъ дере бар эди. Буны теренлештирмек ичюн КГБ органлары буюк исрарнен чалыштылар. Сюргюнлик нетиджесинде бираз эвельдже шеэрге якъын ерлешип иш тапкъанлар, кой ве къышлакълардакилернен якъынлашмакътан сакъына эдилер. Лякин Миллий арекетте ортагъа къоюлгъан ниет ве макъсатлар КГБнинъ эр бир тюрлю тедбирлеринден устюн чыкъты. Заман сынавындан кечкен миллий шуур кенди устюнлигини косьтерди.

Мустафа Халилов ***(ортада)*** **омюр аркъардашы Ребия ве къардашы Асан къызларынен бирликте**

Миллий арекетнинъ топлашувларыны кечирмек ичюн ишанчлы, тилине къавий, халкъына садыкъ инсанлар керек эди. Ойле семетдешлеримизден бири олгъан Мустафа оджа, Миллий арекетте чокъ йыллар башында долангъан истек ве арзуларынынъ тавурыны сезди. Сезсе де онъа тез сарылмады. 1959 сенеси Мустафа оджа Миллий арекетке якъынлады, онынъ фааль иштиракчисине чевирильген сонъ, кенди азбарыны Миллий арекетнинъ штабы тарзында файдаланылмасына разы олды. Он йыллар девамында республика ве виляет топлашувлары, Миллий арекет векиллерининъ корюшювлери бу азбарда кечирильмеси, онда бутюн Озьбекистан ве мемлекет боюнджа Миллий арекет етекчилери вакъыт-вакъыт махсус ве тесаддюфен расткелишлери, фикирлешювлери шу девирде башланды. Мында нидже-нидже корюшювлернинъ музакереси кечти ве оларда энъ муим фикирлер ве гъаелер догъды.

Мустафа оджа олдыкъча тез вакъытта, тешкилятчылыкъ къабилиетининъ саиби оларакъ таныլды. О, Миллий арекет хызметинде не вакътыны, не де сагълыгъыны аямагъан инсанларнен халкъ ишинде итибар къазанаджагъыны анълады, онъа садыкълар миллетни догъру ёлгъа алып чыкъаджагъыны дигерлерине ашлады.

Бу адамларнынъ бир ерге топланып, къонушмагъа, фикирлешмеге маддий, маневий имкянлары ёкъ эди. О йыллары Ташкентке отузынджы сенелери эм де дженк йыллары топлангъан зиялылар ве сюргюнликке огърагъан иджаткярлар арасында насылдыр ишанчсызлыкъ, шубеленюв муити мевджут эди. Мефкюре идарелери мейдангъа кетирген бойле вазиетни о йыллары

эксериет анъламай, озьара давалар, бири-бирлеринден шубеленюв оларнынъ якъынлашмаларына кедер эте. Эр эки тараф бунынънен кимнинъ дегирмен ташыны айландыргъаныны акъылына кетирмей.

Дженк афаты кечип, чеченлер, ингушлар, балкъарлар, къарачайлар, къалмыкълар, немселер киби къырымтатарларны да топракъларындан къувгъан «халкълар бабасы» геберген сонъ эсип башлагъан джыллы еллер тесиринде, сюргюнликтеки миллетлерде де умют учкъунлары пейда ола. Тувгъан юртларына къайтув, дегерликлерини тиклев дуйгъусы акъаретленген ве хорлангъан бу миллетлер акъ-укъукъ ичюн куреш мейданына чыкъалар. Къурум агъалары оларнынъ сюргюнлик ерлеринден тышкъа чыкъувларыны укюм эткен эмирни лягъу этмеге меджбур олалар. Сюргюнликтеки миллетлер векиллери меркезге къатнап башлайлар, акимиет къапуларыны къакъалар, юртларына къайтармаларыны талап этелер.

Акимиет шефкъатсыз къанунларнен биле оларнынъ адалетли талапларыны ред этип оламай. Чеченлер, ингушлар, балкъарлар, къарачайлар, къалмыкълар ве дигерлерине юртларына къайтмаларына мусааде этелер. Къырымтатарлар исе бу вакъыт миллий арекетни шекиллендирюв джерьянында булуна. Виляетлерден халкъ векиллерини меркезге йиберюв ёлуны араштыралар. Бу арекетте, адалетли къайд этмели ки, сабыкъ партия ве совет хадимлери, джебэджилер ве партизанлар яни коммунистлер етекчи олдылар. Халкъ оларгъа ишанды, векялет берди. Иште бу вакъыт миллий арекетте фикир чешитлиги догъды. Бир сыра зиялы коммунистлер сюргюнликте миллий медениетнен джанландырув ёлуны куттилер. Медений-ярыкъландырув оджакъларыны мейдангъа кетирювни догъру таныдылар.

Эбет, къыркъ йыл девамында шекилленген совет мефкюресининъ чул тутмайджагъы о вакъыт кимсенинъ акълына кельмей эди. Дигер тарафтан, джеми бутюн бир несильни миллий рух ве гъуруrдан махрум этип, оны тири къалмакъ ичюн тек машина киби чалышмагъа огретти. 1928 — 1930 сенелери догъгъан балалар деерлик мектеп корьмедилер, бир тилим отьмек хатирине койде эллерине чапа алмагъа, шеэрде тезьялар башына кечмеге меджбур олдылар.

Миллий арекет ватангъа къайтувны эсас макъсат деп бильсе де, онынъ базы иштиракчилери Озьбекистанда миллий ичтимаий-медений васталарны мейдангъа кетирюв ёлуны куте. Ватандан йыракъта медений мефкюре оджакъларынынъ тешкили халкънынъ эсас макъсадына ынтылувыны зайыфлатыр, деген умютнен акимиет оларгъа къолтута. Куреш ёлуны таныгъанлар исе «экстремист» деп адландырыла. Вазиетни кергинлештирювден менфаатдар олгъан мефкюре идарелери халкъ арекетини эсас ёлдан бурмакъ ичюн сюргюнлик ерлеринде медений оджакълар тешкиль этюв тарафдарларындан усталыкънен файдаланалар.

Алель-аджеле партия-совет идарелеринде уфакъ-тюфек вазифелерге джельп этильген, халкъ арекетинден узакъ, фаалиетлери къара бенекли шахыслардан «садыкъ хызметчилер» ордусы мейдангъа кетириле. Алий окъув юртларынынъ къапулары да ачыла. Ичтимаий-сиясий илимлерден башкъа сааларда мутехассыслар азырлагъан институтларгъа къырымтатарлар къабул этилип башлана. Техника, педагогика, медицина институтларында окъугъан къырымтатар генчлери чокълаша. Лякин олардан рус тилинде буюк агъанынъ «хызметчилери» азырланыла, оларгъа совет империясында ондан башкъа миллетлер зенгин медениет тарихы саиби дегиллер, деген фикир ашлана. Вакъыт исе беклемей эди. Миллий арекетнинъ «экстремист» группасы алтмышынджы сенелери арекетнинъ маиетини анълап, уйкен несильнинъ курешине къошула.

1957 сенесине келип миллий арекет баягъы шекилленди. Дженктен сонъ бастырыкъларгъа ташлангъанлар лагерьлерден къоранталарына къайтып башладылар. Сюргюн этильгенлерге къырымтатарлар ве немселерден башкъаларына, тувгъан юртларына къайтмаларына рухсет этильди. Оларнынъ арасында сайы джеэтинден энъ чокъ эсаплангъан немселер ве къырымтатарларны Волга бою ве Къырымгъа къайтарув, бу улькелерге кочюрилип ерлештирильген славянларны баягъы раатсызлар, социалист къурумгъа оларнынъ наразылыгъыны къозгъар эди.

Къурум «идеологлары» чокъ баш ёрдылар ве ниает келишильген ёлны таптылар. Джиан амелиятында баягъыдан берли яшаса да, кереги киби семере бермеген «медений мухтарият» шекилини социализм шараитине уйдурмакъ истедилер. Урал, Сибирь, Къазахстан ве Орта Асиягъа кочюрильген къырымтатарларнынъ эксериети Озьбекистангъа тюшкен эди, оларнынъ дигер улькелерге дагъылмамалары ичюн эскенджеде тутаджакъ олдылар. Шахыскъа табынув эсаретинден къуртулгъан халкъ яваш-яваш Кавказ бетке, Украина ве атта Балтыкъ боюна джылышып башлады. Базы джебэджилер, хусусан, дженкявер офицерлер зулум боюндуругъундан къуртулмакъ ичюн адий джемаатны озь башына къалдырып, славянларнынъ корюмли шеэрлерине авуштылар, дигер миллетлерге эвленип, кене де буюк «агъа»нынъ сайысыны чокълаштырдылар.

Къарсамбалы йыллардан эвель аз-бучукъ окъугъанлар исе совет идарелерине язув-сызув ишлерине алынгъан сонъ Къырымдан койлю олып кельген халкъ озь башына къалды. Мефкюре юкъламады, мусульманларнынъ ян-янаша яшамасы козьде тутулгъан семере бермейджегини анълады. Озьбекистангъа афатлы йылларда кочюрилип кетирильген быралкъыларнен ян-янаша къырымтатарлар ерлештирильди.

Ерли эали памукъ асрасын, онъа мусульманны якъын ёлламакъ керекмей, гъайры динлернен иш корьмеге алышсын, деген фикир укюмге кирди. Эксериет эали Самаркъанд, Фергъана, Андижан, Наманган, Маргъылан,

Къокъанд, Джизакъ киби къадимий шеэрлернен бирге дженк йыллары темели къоюлгъан Бекабад, Ангрен, Чырчыкъ, Алмалыкъ, Къувасай, Ленинск киби яш санайы къасабалары къырымтатарларына дуракъ олды. Эллинджи сенелерине келип энди 10—12 яшындаки осьмюрлер санайы ве къуруджылыкъларгъа ёлланылды. Зираатчы бирден ишчи олды. Дженк арфесинде энди ана тилинде башлангъыч тасиль алмагъа етиштирген генчлик тезья башына кечти. Оларнынъ балалары исе рус сыныфларыны текмилледилер. Чаресизликте койлерде къалгъанларнынъ балалары биле онларнен километр къатнап, рус сыныфларында окъумагъа меджбур олдылар.

Партия XXII съездинден сонъ ильки джыллылыкътан нефес алгъан, дженктен эвель партия, совет тешкилятларында чалышкъан, джебэде, партизанлыкъта ве гизли иште душмангъа амансыз къаршылыкъ косьтергенлер бойле ичтимаий муит халкъны гъайып этеджегини анъладылар ве ондан къуртулув ёлуны араштырып башладылар. Олар виляетлерде джемаатны аякъкъа турсатмакъ, арзуалларыны меркезге еткизмек ичюн векиллер ёлламакъ кереклиги меселесини котердилер. Халкъ къозгъалгъаныны, оны ватангъа къайтув ичюн куреш ёлуна миндирмеге чалышаджакъ кучьлер догъаяткъаныны акимиет тез сезди ве онъа сед чекмеге тырышты. Алель-аджеле «медений мухтарият» шекилини пекитмек ичюн миллий ансамбль тешкиль этильди, газета чыкъарылды, радиодан къырымтатар тилинде эшиттирювлер берилип башланды. Лякин бойле кутьлевий информация васталарындан миллетни мукъаддес ниетинден вазгечтирмеге файдаланылды. Оларгъа чешит себеплерге коре дженктен, партизанлыкътан ве гизли ишлерден четте тургъан, атта душманнен эмекдашлыкъ япкъан шахыслар джельп олундылар. Бунынънен, оларнынъ хызметинен, къырымтатарларына, мусульманларгъа, халкъара джемаатчылыкъкъа гонъюльдешлик ярдымы сорап мураджаат этмеге имкян къалдырмадылар. Мефкюре идарелерине ерлештирильген, терджимеи алларында къара бенеклер олгъан бу шахыслар хусусий тешкилятларнынъ сызгъан сызыкъларындан чыкъмайлар. «Медений» дегиль де, «акъикъий» мухтарият тикленмесини талап эткен курешчилерге къаршы уджюмге кечтилер. «Медений мухтарият» тарафдарлары мефкюренинъ эмиринен «къырым», «къырымтатар», «къараденъиз» киби тувгъан топракъны анъдыргъан ибарелерни сыкъып чыкъармагъа давраналар. Мааллелерде имза топланылып, векиллер ёлгъа чыкъкъанда, «медений джебэге» къатылгъанлар сюргюнликтеки «сербест» яшайышнынъ «эйилигини» тасвирлемек ичюн эллерине къалем алдылар.

Къырымтатарнынъ ватангъа къайтмагъа мусааде этмелерине имдат сорап партиягъа, акимиетке ёллагъан мураджаатлары тикильген томлар юксельген сайын, къурумгъа, совет империясына садыкълыкъ рухунда догъгъан

эсерлернинъ саифелери къат-къат арта. Ватан ичюн курешчилерни такъып этюв къуветлешкен сайын, къурумны пекитюв огърунда гъайрет эткен, Къырымгъа къайтув гъаесини котергенлерни «миллетчилер» деп акъаретлев куньделик мефкюревий аньанеге чевириле. «Къырымтатар миллетчилери» устюнден судлар зуур кеткен сайын къурумгъа садыкъ хызметчилерни имтиязларнен, унванларнен такъдирлев къошусы эп кенишлей.

Сюргюнликнинъ экинджи он йыллыгъы шойле гурьдели бурулышта булунгъан вакъытта «шекер косьтерип, шап къыстыралар» дегенлери киби бойле сунъий денъишмелерни «акъикъат» деп беллегенлер халкъны юрткъа къайтарув истегинден вазгечтирмеге чалышалар. Социалистик джемиетте «совет халкъы»ны шекиллендирмеге тырышкъан бу мефкюре миллий къадриетлерге, миллетлернинъ дегерлигине уджюмни кучюк халкъларгъа дарбе эндирювден башлай. Бойле дарбеге ильки расткельген къырымтатарларнынъ такъдиринде бу уджюмнинъ маиети ачыкъ-айдын корюне. Саткъынлыкъ олмагъанда, къуллыкъ олмаз эди, дегенлери киби, рус ичтимаий-медений инкишафына хызмет эткен техникий зиялылар ордусы бойле шараитте шекиллене ве эр шейни рус медениетинен къыяслав хасталыгъы пейда ола. Озьбекче тасиль корьген, мусульманлыкъны кутькенлер яваш-яваш итибардан тюшелер, «медениетсиз», «кери къалгъанлар» джедвелине язылалар.

5

Къырымтатар халкъынынъ деерлик йигирми йыллыкъ сюргюнлик омюри бойле кечти. Бу девирде миллетте ичтимаий, сиясий, медений бирлешюв дуйгъусы джемаатны юкъудан уянтты. Дантон айткъаны киби, Ватан топрагъы тозуны потюклеринънинъ окчелеринде дегиль де, юреклеринде ташыгъанлар куреш мейданына чыкътылар.

Мустафа оджа буны анълай, лякин ильки вакъытлары бу ёлгъа мингенлерни озь эвинде сыгъындырувнен къанаатлене. Бу вакъыт онынъ аиле вазиети кергин, къызы тёшек хастасы, къадыны гипертониянен чекише эди. 1957 сенеси пенсия яшына кельген оджа ишини ташлап, къорантанынъ къайдыны чекмеге меджбур олды.

Алтмышынджы сенелери энди куреш ёлуна чыкъкъан миллий арекет республика меркезинде даимий бир топлангъан ерге малик дегиль, онынъ эр бир адымы козетиле, фааллер эвлеринде адам топламагъа сакъына эдилер. Дженктен эвель «гонъюлли» мухаджирликни сайлап алгъанларгъа джемаатнен берабер кельгенлер мукъайтлыкънен мунасебетте булуна, оларгъа чокъ ишанмайлар. Аксине эвельдже пайтахтта темеллешкенлер де

миллий арекеттен четте тура, ондан бир шей чыкъаджагъына козьлери батмай эди. Мустафа оджа оларнынъ бойле фикирлерини янълыш таныды, миллий арекетке фааль къатылды ве энъ къыйын куньлерде биле онъа садыкъ къалды.

Онынъ азбары студентлер ятакъханесини анъдыргъан къалеге чевирильди. Къары-къоджанынъ нефакъалары азлыгъындан киралылар тутмагъа меджбур олалар. Биревлернинъ къапусында яшамакъ азапларыны башларындан кечирген къартлар буны севап иш деп билелер. Кирагъа отургъанларнынъ эксериети къырымтатар студент генчлери олып, олар ичюн бу station озьара къонушув ери эди. Оларгъа кира акъкъы бельгиленмей, эллеринден кельгенини бере, бермеселер биле эв саиплери разы эдилер. Алтмышынджы сенелерининъ студентлери Нариман Къадыров, Джелял Челебиев, Арсен Альчиков, Февзи Абибуллаев, Сабри Умеров, Тамара Кантуганская, Ленмар Месицкий ве дигерлери миллий куреш дерсини уйкен несиль ярдымынен шу азбарда кечтилер.

Бу яшлар намлы шаиримиз Эшреф Шемьи-заде язгъан шу сатырларны Мустафа оджанынъ агъызындан шу ерде эшиттилер:

Геджелер не къадар къаранлыкъ олса,
Йылдызлар шу къадар парылдап янар.
Йигитлер адалет ёлунда янса,
Озь халкъы оларны эбедий анъар...

Мустафа къартнынъ узун сюрген омюри яшларгъа нумюне ола. Бу девирде халкъта джиддий къозгъалыш башлана. Ильки векиллер Москва ёлуна тюшелер. Лякин оларнынъ маддий вазиети мушкюль эди. Джемаат арасында бу ишни ачыкътан-ачыкъ япмагъа имкян олмай. Хусусий тешкилятлар юкъламайлар, бу ишке бельсингенлерни «советлерге къаршы тешвикъатчылар» деп такъып этелер. Ташкент киби буюк шеэрде къырымтатарларны якъындан бильген нуфузлы зиялыларгъа ихтиядж келип чыкъкъанда Мустафа оджаны хатырлайлар. О йыллары миллий арекетнинъ фааллеринден бири Темур Дагъджы меслекдешлерининъ авалесинен къартнынъ эвине келе, зияреттен макъсадыны анълата, джемаатнынъ маддий ярдымысыз арекет сёнеджегини айта.

Сезгир къарт генчнинъ сёзлерини дикъкъатнен динълей, козьлерини юмып, тюшюнджеге дала, эпи вакъыт сес-солукъ чыкъармай. Мусафир «къарт бизге ярдым этмеге истемей» деген фикирнен аякъкъа тургъанда оны ишмарнен ерине отурта.

— Макъсадынъыз эйи, — деп ташлай ве кене суса. Бираздан сёйленип башлай. — Мен Ташкентте яшагъан къартларнен къонушырым. Олар ёкъ демезлер. Эбет, оларнынъ арасында да чешит сойлары бар. Джемааткъа элем этип, ондан узакълашкъанлар да аз дегиль. Оларны да анъламакъ лязим. Мухаджирлик къолай шей дегиль, онынъ эсаретини башындан кечирген биле...

Мустафа къарт пайтахтнынъ сокъакъларыны долана, эски танышларынынъ къапуларыны къакъа, оларгъа халкъ истегини бильдире, гонъюльден къопкъанына къадар ярдым этмелерини незакетнен анълата. Эбет, бойле «зиярет»ни чокъ бегенмегенлер де ола, амма акъсакъалгъа итираз эткен джурьатлылар тапылмай. Ташкентте зиялылар арасында белли олгъан, озьлерини мукъайт туткъан, халкъ арекетине къошулмакъ истеген гонъюльдеш адамларны тапа. Адет узьре буюк шеэрде гонъюльдеш семетдешлернинъ башыны къавуштырмакъ кучь ола. Ташкентте бу вазифе Мустафа къартнынъ узерине тюше.

Виляетлерде арекетнинъ корюмли векиллери Джеббар Акимов, Бекир Османов, Амза Аблаев, Бекир Умеров киби онларнен етекчилер пишкинлик сынавындан кечеяткъан миллий арекетнинъ ёл косьтериджилери олып танылгъан вакъытта пайтахтта яшагъанлар олардан кериде эдилер. Бунъа себеп, виляетлерден Ташкентке чагъырылып, уфакъ-тюфек ресмий тешкилятларгъа ве муэссиселерге ерлештирильген базы «зиялылар» «сыджакъ» ерлерини «сувутмакъ» истемейлер.

Эвде эки хаста, кечинмек ичюн азбарда бир шейлер асрамакъ заруриети алтында къалгъан къарт энди етмишке якъынлагъанына бакъмадан куреш ёлуны менимсеяткъан генчлерге ёл косьтермеге тырыша. Оджа сайлап алгъан ёлундан чекильгенлерден дегиль. Энди о тек Ташкенттеки корюшювлернен къанаатленмей, виляетлерге де чыкъа.

Бекабадда бойле корюшювлерден биринде Джеббар Акимовнен, Фергъанада Бекир Османовнен таныша. Бу танышув къавий инамлы меслекдешлернинъ достлугъына темель ола. «Акъсакъаллар» куреш джерьяныны меркезлештирюв, онынъ Озьбекистан черчивесинден чыкъып, къырымтатарлар яшагъан улькелерде де джанландырув ёлуны арагъанда, Мустафа оджанынъ этрафына яшлар топланып башлай. Шунда къартнынъ эви къырымтатарлар ичюн ятакъхане ола. Эв саиби бир къач демир кровать сатып ала, ханелерден тышта, тереклер талдасында да олар сыранен тизиле.

Къырымтатарларнынъ энъ джиддий весикъасы эсап этильген Советлер Бирлиги Коммунист партиясынынъ XXIII съездине мураджааты да шу азбарда языла. 1966 сенесининъ башында тешеббюсчи группалар векиллерининъ корюшюви яш эдип, даа якъында Москвада, Эдебият институтыны битирген Эрвин Умеровгъа къырымтатар халкъынынъ партиянынъ невбеттеки съездине арзуалы беян олунаджакъ мураджаат метини лейхасыны азырламакъны авале эткен эди. Векиллернинъ Мустафа агъанынъ азбарында топлашувында метин лейхасы музакере олунып, оны гъайрыдан язмакъны эсли-башлы зиялылар Джеббар Акимов, Бекир Османов ве Темур Дагъджыгъа авале этелер.

Халкънынъ талабыны бу весикъада акс эттирюв узеринде баш ёргъан учь адам шу азбарда айры одада бир къач кунь тер тёке. Къары-къоджа гедже-куньдюз бекчи киби къапу янында сезгирликнен туралар. Бири аш пиширсе,

дигери сокъакътан кечкенлерни козете. Метин муэллифлери де вакъты-вакътынен эвлерине, иш ерлерине барып келелер. Фергъанадан кельген Бекир Османов, къавий ирадели, джесюр партизан, одадан чокъ чыкъмай, талапнаменинъ кереги киби мундериджели ве тесирли языылмасына гъайрет эте. Базыда синъирлер кергинликке даяналмай. Ребиянынъ къавеси де, чайы да тесир этмей. Мустафа агъа магъазгъа тюше, озю ясагъан шараптан учь литрли банканы толдурып, мусафирнинъ янына келе.

Эки къарт бири-бирине бакъып сусалар, явашнен шарап сюзелер. Козьлери яшлана. Бекир балалыкъ чагълары кечкен Буюк Озенбашны, Мустафа Аджыболатны хатырлайлар. Акъшам къаранлыгъы чёке, босагъада Джеббар Акимов пейда ола. Бекабадда сонъки автобускъа зорнен етишкен. «Ах, сизни ярамазлар! Чаре таптынъыз, шейтан тоюны башлайсынъыз!» деп кулюмсирей. Кене стол башына кечелер.

Эки партизаннынъ, эки садыкъ коммунистнинъ «Къызыл Къырым» газетасынынъ редакторы Джеббарнынъ, Къырымда ильки комсомол етекчилеринден Бекирнинъ юректен къайнап чыкъкъан нефрет къан тамчылары кягъыт узерине сыгъмайлар, топракъкъа тюшип синъелер. Олар халкънынъ Коммунист партиясына, социализм къурумына садыкълыгъыны беян этип, имдат сорайлар, юрек ярасыны, юрт асретлигини, топракъ севгисини къурум агъаларына еткизмеге давраналар.

Мураджаатны миллет такъдирлей ве онъа 130 бинъ адам имза чеке. Бу, 1956—1975 сенелери олып кечкен партиянынъ алты съездине ёлланылгъан энъ чокъ имза топлангъан весикъа оларакъ, миллий арекет тарихына языла. 1956 сенеси партиянынъ XX съездине 16 бинъ, 1958 сенеси XXI съездге 12 бинъ, 1962 сенеси XXII съездге 25 бинъ, 1968 сенеси XXIV съездге 55 бинъ, 1975 сенеси XXV съездге 100 бинъ имза чекильген мураджаатлар ёлланылгъан эди. Лякин арадан 25 йыл кечип, 1992 сенеси Москвада, Русие Илимлер академиясынынъ миллетлерарара мунасебетлерни огренюв боюнджа меркез эм де Этнология ве антропология институты тарафындан дердж этильген 2 джылтлыкъ «Къырымтатар миллий арекети» джыйынтыгъы I-инджи томынынъ 34—35-инджи саифелеринде язылгъан шу сатырларны окъугъанда Мустафа къартнынъ козю огюнден нелер келип кечкенини тасавур этмек къолай дегиль.

«Эвеллери бойле язылар «самиздат»нынъ вариети оларакъ арекетнинъ дердж олунмагъан архивлеринде эльязмалар тарзында къалдылар. Сонъунда арекетнинъ «акъсакъаллары» я да «бабалары» адыны алгъан уйкен несиль адамлары онынъ ильки тарихчылары олдылар. Бу адамлар миллий ильмий зиялылар «эски гвардиясы»нынъ векиллери дженктен эвель марксчаленинджe догманен тербиеленген коммунист партиясынынъ «ветеранлары» («Къызыл Къырым» газетасынынъ сабыкъ редакторы Джеббар Акимов, сабыкъ комсомол етекчиси, фашистлер оккупирлеген Къырымда партизан

арекетнинъ иштиракчиси Бекир Османов, языджы Абдураман Ибраимов эдилер. Олар тарафындан юкъары партия-совет тешкилятларына ёлланылгъан чокътан-чокъ петициялар, умумхалкъ мураджаатлары ве мектюплерде къырымтатар миллий арекетинен багълы «тарихий тедкъикъат»ларнынъ эсас шекили олып, (меселя, эсасен Бекир Османов тарафындан 1966 сенеси язылгъан «КПСС XXIII съездине мураджаат») тек бир меселе — къырымтатарларны сюргюн этильгени чокъ керелер текрарланды. Бойле тедкъикъатларда белли тарихий аньане миллий арекет «лениндже» партия сиясетинен багълавгъа тырышувынен, Совет акимиетини душман дегиль де, аксине бирдемлик деп тасавур этип, къурумгъа къаршы, Коммунист партиясы Ленин васиетлерине риает этерек къырымтатарларына нисбетен япылгъан янълышны тюзетмеси лязим эди.

Акъикъатен де, бойле мектюп-мураджаатлар да «Ленин декрети» муджиби тешкиль этильген Къырым АССР акъкъында эфсане инатлыкънен уйдурылды, «миллий социалистик девлетчилик»нинъ идеалы оларакъ макътанылды, къырымтатарларына бойле «мухтарият»ны къайтарув инатлыкънен текрарланды. Бойле язышмалар ве мектюплернинъ муэллифлери такъип этильгенлерине бакъмадан, та 1930 сенелери дегиль де, 1960—1970 сенелери олар «буржуа миллетчилиги»нде къабаатланып, КПСС сафындан чыкъарылгъан, джинаий джевапкярлыкъкъа чекилип, апсханелерге ташлансалар да, олар «тувгъан партия»гъа садыкъ къалдылар, къырымтатар миллий арекетини «Ленин ёлу»нен адымлагъан арекет деп тарифлемектен вазгечмедилер». («Крымскотатарское национальное движение», М. 1992. — Т. 1. — С. 34—35)

Эбет, о йыллары бойле фикирни ачыкътан-ачыкъ айтмакъ мумкюн олмагъаныны къырымтатарлар, тек олар дегиль, дигер халкълар да яхшы биле эдилер. Амма бойле «садыкъ» коммунистлерни шимди тенкъид этмек къолай ве эр кеснинъ элинден келе. О девирде эсас догърулышны ватангъа къайтув дуйгъусыны миллетке ашлавгъа ёнельтмекнинъ эсас эмиетини унутмагъан алда, шимди унутылаязгъан шу сабыкъ коммунистлер арекетнинъ башлангъыч ирмакъларында булунгъанларыны къайд этмемек, шимди къырымтатарлар Къырымгъа къайтув проблемасыны тек 1970—1980 сенелери котердилер, деген хуляса чыкъармагъа алып кельмекте. Бу, арекетни темелинден бильмегенлер шимди шай да япалар, бунынънен «акъсакъаллар» яни «бабалар» деп мыскъылнен алемден кеткен курешчилернинъ рухларыны биле акъаретлев адалетсизликтир...

6

Къартнынъ азбарына ябанийлер чокъ къатнагъаны тек къомшуларнынъ дегиль, укъукъ-тертип идарелерининъ назарындан да четте къалмай. Эки тарафтан дивар къомшулары руслар, маалледеки тедбирлерге къарышмагъан къоранталар. Тар сокъакъта исе эр кес бир-бирини таный, ябаний адам пейда олса, шу заман сезиле.

1966 сенеси халкъ аякъкъа къалкъты. Бу хусусий органларнынъ раатсызлыгъыны бозды. Къырымтатарларнынъ озьара къонушувларындан биле шубеленип башладылар. Халкъ арасында юргенлерни тешкерюв сыкълашты. Бойле куньлерден биринде гедже къартнынъ азбар къапусына милиция машинасы — «черный ворон» келип токътады. Азбаргъа бир къач милиционер келип кирди ве «Халиловны район махкемесине чагъыргъанлары»ны бильдирдилер. Къары-къоджа бири-бирлерине бакътылар, меселе анълашылды. Тюневин мында баягъы адам топлангъан ве джиддий лакъырдылар олгъан эди. Кимдир оларгъа етиштирген. Эбет, акимлернинъ къулакълары ири, къоллары узун.

Ава салкъын, къыш къапу къакъмакъта. Къарт кийинди, элине плащыны алды. Къызынынъ одасына кирди. Тавангъа тикилип яткъан Алие бабасыны корип абдырады.

— Къызым, мен кетем.

— Баба. Къаерге? Бойле кеч? — деди, еринден тураджакъ олып Алие.

— Милициядан кельдилер, — деди баба босагъадан тышары атлап.

Къарт терен кокюс кечирди, машинагъа минди. «Девлетке къаршы не ишлегеним де, мени, етмишни кечкен къартны къабаатлылар ташылгъан машинанен алып кетелер», деп тюшюнди. Этрафына бакъынды. Машинанынъ ичи къаранлыкъ олса да, бир къач больмеге болюнгенини чакълады. Къаршыдаки больмеде насылдыр кольгени сечти. Пайнозю дегиллигини анълады.

Махкеме азбарында машинадан онынъ пешинден даа бириси тюшти. О, Решат Джемилев экен. Эвель Решатны, сонъ къартны алгъанлар. «Вай, анам, бу езитлер сиз къартны биле раат къоймайлар», деп онынъ элини алды Решат. Оларны ичери алып кирдилер, бири-бирине якъынлаштырмадан, айры-айры кабинетлерде сорап башладылар. Решат джесюр, дюньянынъ къач буджакъ экенини тез анълай, къанун-къаиделерни яхшы биле. Оны къолайлыкънен эльге алмакъ, истеген ёлунъа бурмакъ къыйын. Къарт, къомшу кабинеттен Решатнынъ ачувнен багъырып айткъан сёзлерини эшите. «Не ичюн бизни прокурорнынъ рухсетисиз бу ерге алып кельдинъиз? Биз акимиетке къаршы не ишледик? Гедже бизни гизлиден апскъа алмагъа ким укъукъ берди...»

Махкеме башынынъ къаршысында мазюн, бичаре мабюс киби отургъан оджа бирден сезекленди, ода саибине гъазапнен бакъты да, къычырды:

— Бу насыл масхаралыкъ? Бизим къабаатымыз не? Бизден не истейсинъиз?

— Муаллим, тарсыкъманъыз. Сизни чокъ тутмайджакъмыз. Адет узьре адий бир тедбир. Республика мемуриети джинаетчиликке къаршы къарар къабул этти. Оны окъуп, «бундан сонъ чешит топлашувларгъа бармайджам, баштакъларгъа, джемаат тертибини бозгъанларгъа къошулмайджам» деп имза чексенъиз етер, — дей оны оплап махкеме башы, къарар басылгъан кягъытны онъа узатып.

— Мен джинаетчи дегилим. Сизинъ косьтеришинъизни эда этмеге де борджлу дегилим, — деди къарт кягъытны элине алмадан.

— Акъсакъал, окъуп бакъынъыз. Шай язмагъа разы олмасанъыз, «таныш олдым» деп къайд этинъиз.

Къарт Озьбекистан ССР Юкъары Совети Президиумынынъ Реиси Я.С. Насриддинова имзалагъан Ферманны окъугъан сонъ даа асабийлешти. Теэссюф ки, бу Ферман матбуатта илян этильмеди.

— Мен энди етмиштем. Бала дегилим, сиз истеген киби оладжакъ-олмайджакъ кягъытларгъа имза чекмеге!

— Эбет, сиз акълысынъыз. Амма биз де вазифемизни эда этмелимиз. Сиз онъа фикиринъизни язмагъандже, бу ерден чыкъармагъа акъкъым ёкъ.

Оджа ерине отурды, гъазаптан къалтырап башлады. Онынъ ардындан тикилип къалгъан къызы, хаста къарысы козю огюне кельди. Еринден турып, махкеме башынынъ элинден къалемини чекип алды да, кягъытнынъ ардына «окъудым, амма онынънен разы дегилим. Халилов» деп язды. Кимсеге бакъмадан азбаргъа чыкъты. Ардындан айтылгъан шу сёзлер къулагъына чалынды: «Машинанен эвине алып барынъыз. Фронтовик экен. Ёлда бир шей олса, башымыз белягъа къалыр».

Къарт озюни эльге алмагъа тырышты. Решат да азбарда пейда олды. «Айды, къартым, эвге къайтайыкъ» демегенде, бельки де шу алда даа не къадар турар эди. Невбетчи милиционер оларгъа якъынлап, «машина беклей» дегенде, оджа зияде акъаретленип, элини силькип ташлады:

— Машинанъыз башынъыздан къалсын. Мен джинаетчи дегилим, тюрьме машинасында эвге къайтмагъа алышмадым.

Гедженинъ бей вакъыты сокъакъкъа чыкътылар. Решат къартны азбарынадже озгъарып, эвине къайтты. Оджа эвине кирип, къарысыны къызынынъ башында корьди. Бабасыны алып кеткенлеринен Алие ярамагъан. Къары-къоджа бири-бирлерине тикилип танъ аттырдылар.

Мустафа оданы терк этип, бираз ял аладжакъ арада Алие козюни ачып, анасындан беш гуль кетирмесини, оларнынъ бириси беяз олмасыны сорай. Ана азбаргъа чыкъып, кери къайткъандже Алие энди козьлерини эбедий юмгъан эди...

Къарт бунъа пек къаарьлене, бутюн барлыгъыны халкъ арекетине

Мустафа Халилов 1988 сенеси март 20-де Ташкентте отькерильген митингде чыкъышта булунмакъта

багъышламагъа ант-емин эте. Озьбекистаннынъ чешит виляетлеринде тешеббюсчи группаларнынъ топлашувларында иштирак эте. Энди бутюнлей незарет алтында булунгъан къартны ич бир такъып кери къайтарып оламай. О йыллары Ташкентте тойлар да, топлашувлар да, дженазелер де Мустафа къартнынъ чыкъышларысыз кечмей. Джемаат онъа алыша, эр анги тедбирлерде о корюнмесе, «къарткъа бир шей олгъандыр?» деп эвине къыдырып келелер. Оджа кимседен сакъынмай, базылар бармагъа истемеген, я да незарет алтында булунгъан эвлерге де о, сюрип бара.

Эбет, оны аджыгъанлар да, масхара эткенлер де тапыла. Амма о кимсеге къулакъ асмай. Бир гедже милицияда невбеттеки соргъудан ялынаякъ джаяв къайткъанда, языджылардан бириси озь хызмет машинасынен онынъ янындан кечкенде, машинагъа давет эте. Къарт машинагъа минген сонъ языджы озюндже шакъа этеджек ола:

— Къарт, сизге бунынъ не кереги бар? Къырым керек олса, анда къайтмагъа ашыкъкъанлар, чапкъаласынлар.

— Сен шай дейсинъми?

— Эбет, шай.

— Токътат машинанъны. Мен ватаныны севмегенлернен бир машинада булунмагъа джиренем, — деп ондан тюше...

Онынъ узун сюрген омюринде бойле аллар аз олдымы? Амма о адамларгъа ишанчыны джоймады. Базыда азбардаки сетке ясланып,

козьлерини юма, терен нефес алып тюшюнджеге дала. Бойле вакъытта азбарда долангъан копек ялтакъланып келе де, шорбаджысынынъ аякъларына сарылып ята. Тизлерине мышыгъы ерлеше. Берчли, чёкюрли тамырлары бортып чыкъкъан эллеринен мышыкънынъ башыны сыйпай. «Айванлар не ичюн адамларгъа бойле садыкъ экенлер? Адамлар не ичюн ойле дегиллер» деп ташлай.

Къарт азбардан сокъакъкъа адымлагъанынен, мышыкъ дамгъа чыкъып шорбаджы къайсы тарафкъа кеткенини козете. Къарт кери къайткъандже дамда отура. Шорбаджы «Яшлыкъ» метросындан озь сокъагъына бурулгъанынен, мышыкъ дамдан сычрап тюше де, онынъ янына келе, оны азбаргъадже озгъара. Копек исе къапу огюнде беклей.

Я бойле садыкълыкъ не ичюн бутюн инсанларгъа хас дегиль? Мына шу ерде, шу сет устюнде онъа, халкъ иши ичюн махкемеге чекильгенлерни къорчаламакъ ичюн Москвадан давет этильген адвокатларнен узун-узадие субетлер козю огюнден келип кечелер. Адвокатлар Калистратова, Сафонов, Монахов, Заславский, Лукьянов ве дигерлерине мусафирханелерден ер берильмегенде, бу азбарда геджелемеге меджбур олгъан эдилер. Базыда 1990 сенеси Москвада нешир этильген Николай Сафоновнынъ «Адвокатнынъ къайдлары. Къырымтатарлар» китабыны элине ала.

Николай Сафонов он йылдан зияде Москва шеэр коллегиясында адвокат олып чалышты, къырымтатарларны эсассыз къабаатлав судларында акълавджы олды. Бу вакъиаларгъа багъышлангъан китабы деерлик йигирми йыл дюнья юзюни корьмеди ... Дургъунлыкъ йылларында «гъаевий паклик» тарафдарларынынъ козю огюнде къырымтатарларнынъ вазиетини анъгъаны ичюн о «сиясий пишмеген шахыс» тамгъасынен «халкъ душманы» сыфатында адвокатурадан къувулды. Лякин онъа газета ве журналларда «совет девлет ве ичтимаий къурумына ялан ифтиралар даркъаткъаны ичюн» 190-ынджы джиренч, арам, дешетли маддени лягъу этюв акъкъында ресмий бильдирюв басылгъан куньлерни корьмек кысмет олды. О къорчаламагъа тырышкъан къырымтатарлар да айны шу madденен укюм этильген эдилер.

Адвокатлар къырымтатарларнен багълы ишлерден атештен къоркъкъан киби сакъына эдилер. Николай Сафонов дургъунлыкъ йыллары дессидентлерни къорчалавнен шурет къазангъан белли адвокат Софья Васильевна Калистратованынъ риджасынен бир группа къырымтатарларны къорчаламакъ ичюн Ташкентке кельген эди.

Къарт китапны саифелей, базы саифелерини текрар окъуй:

«1944 сенеси ордумыз Къырымны азат эткен сонъ, Сталиннинъ эмиринен майыс 17-ден 18-ге кечкен геджеде бутюн къырымтатарлар Къырымдан къувулдылар. Бир сёзнен айткъанда, кучюк бир халкънынъ ады тарих саифелеринден силинди, чокъ йыллар, Сталиннинъ олюминедже, яни партия XX съездинедже де къырымтатарларнынъ насыл шефкъатсыз, атта

резервацияларда яшагъанлары акъкъында кимсе бильмей эди... (с. 5)

«Муарем Мартыновнынъ иши акъкъында августта, Ташкенттеки суд хусусында эшиткен эдим. Озюни исе суд бинасынынъ янында, къырымтатарларнынъ арасында, сонъра биз адвокатларны мусафирликке давет эткен Мустафа Халиловичнинъ эвинде корьген эдим...» (с. 105.)

«Февральде консультациягъа Ташкенттен телеграмма кельди: «Мартыновнынъ иши Ташкент судунда бакъыладжакъ. Етип келинъиз... Мен ёлгъа чыкътым, яни учтым, чюнки оны къорчалав хусусында мукъавале энди элимде эди. Кейфим фена. Даа якъында Николай Андреевич Монаховны ич бир ерге ишке алмамакъ шартынен адвокатлар коллегиясындан чыкъардылар. Органларнынъ джедвелинде исе невбетте булунгъачымны яхшы биле эдим. Кене де кергин иш, оны залда отурып, сес-солукъ чыкъармадан отькермек мумкюн дегиль, истер-истемез давалашмакъ, къатты курешмек керек. Москва мени титис, серт аванен озгъарды. Кунешли, сыджакъ аванен къаршылап алгъан Ташкент биле юрегимни джылытмады...» (с. 106)

«Ташкентте, онларнынъ иши сонъуна чыкъаяткъанда, Мустафа Халилович якъында Андижан ве Фергъанада эки муим суд башланаджагъыны, халкъ (къырымтатарлар) бу процесслернинъ къорчалавыны адвокат Сафонов алып бармасыны истегенини бильдирди. Мен кунь эвельден разылыкъ бердим. Андижандан телеграмма кельгенинен ёлгъа чыкътым» (с. 117).

Бу сатырлар къаркъа дургъунлыкъ йылларынынъ энъ агъыр вакъытларыны хатырлаттылар. Онынъ, о къадар буюк олмаса да, лякин зарур хызметини унутмадан къайд эткени ичюн адвокаттан мемнюнликнен йылмайды.

1967 ве 1969 сенелериндеки къырымтатар йигитлерининъ судларыны шимди тасавур этмек биле къыйын. Къырымтатарларны топ-топ къамачавгъа алув, оларны совет къурумына къаршы ифтира даркъатувда къабаатлав табиий бир ал эди. Тааджипли ери шунда ки, бастырыкъкъа ботен ерде ташлангъанларны сорав ве къабаатлав ишлеринен руслар огъраша, оларны суд этюв исе маллий миллет векиллерине авале этиле эди. Оларны къорчаламакъны кимсе бойнуна алмай, яни маллий адвокатларгъа бу ясакъ этильген, меркездекилер исе бойле джерьянларнынъ маиетини анъламай эдилер. Дессидентлерни къорчалавда теджрибели москвалы адвокатларны бу ишке джельп этюв исе пек паалыгъа отура, халкъ бу джёремени чеке эди.

Халкъ арекетининъ етекчилери москвалы адвокатлар биле къабаатлангъанларны бир тамам акълап оламайджакъларыны биле эдилер. Амма оларнынъ вастасынен къырымтатарларнынъ вазиетини джиан эфкяр алемине бильдирмек мумкюн эди. Акълары керекмей, москвалы адвокатларнынъ бу саада халкъымызгъа баягъы ярдымлары токъунды.

Муарем Мартыновнынъ судунда, оны джезаламагъа маначыкъ тапамагъан

сонъ, язылджы А.Е. Костериннинъ догъгъан кунюне багъышлангъан шиирининъ янълыш чевирильген сатырларына базанып, оны къабаатладылар. Чул тутмагъан бу эсас биле, оны азатлыкътан бутюнлей махрум этмеге себеп олмады. Онъа шартлы джеза муддети бельгилемеге меджбур олдылар. Бу иште Н. Сафоновнынъ адвокатлыкъ усталыгъы эп осеяткъаны билинди.

Къарт Сафоновнен саатлернен субетлеше, онъа халкъынынъ вазиетини анълата эди. Бойле субетлерден биринде булунгъан Нариман Къадыров адвокатнен пек давалашты. Нариман къызматабанлыкънен оны къырымтатарларнынъ миллий курешининъ маиетини анъламамада къабаатлады. Софада девам этеяткъан бу къонушувдан сонъ эвине къайткъан Нариман босагъадан атлагъанынен, махкемеден сюрип келелер ве оны алып кетелер. Нариман бир къач сааттен сонъ Мустафа оджанынъ эвине келе де, софадаки лакъырды олгъаны киби язып алынгъаны ве о махкемеде булунгъаныны айта. Къарт да, адвокат да бунъа тааджипленелер. Эр кес къарттан шубеленип башлай. Лякин Нариман меселени айдынлаштыра. Къарт учып баргъанда биле лакъырдыны махкемеге бильдирип етиштирмейджек эди. Бунда бир сыр бар, деп тюшюнджеге дала къарт. Лякин адамларны бунъа ишандырмакъ кучь.

Аллагъа чокъ шукюр ки, чокъ кечмеден бу сырнынъ устю ачыла. Къарт бир кунь Бешагъач базарындан къайтаяткъанда сокъакъ башында гузель кийинген эки йигитни коре. Онынъ огюнде исе элинде сумкасынен къомшу рус къадыны кете. «Мени беклейсинъизми? Келеджегинъизни унуткъаным. Базаргъа чыкъкъан эдим», — дей къомшу, йигитлерге якъынлагъанда. Йигитлер ондан беш-алты адым артта келеяткъан къартны абайлап, сес-солукъ чыкъармадан козьден гъайып олалар.

Бойле лакъырдыдан шубеленген оджа азбаргъа келип киргенинен къарысына къомшунынъ сёзлерини айта. Шу арада электрик чырагъы сёне. Чокъ кечмеден кене яна. Бир къач кере шай текрарлана. Къарт асабийлешип дамгъа чыкъа да, теллерни козьден кечире. Столбадан къартнынъ эвине чекильген линиянынъ янында насылдыр тель парчаларыны коре. Меселе анълашыла, къомшунынъ азбарына онынъ эвиндеки лакъырдыларны динълеген аппарат къойгъанлар. Сыр ачылмасын деп, шу заман аппарат теллерини кесип алгъанлар. Бойледже, къарттан сакъынгъанлар янъылгъанларыны анъладылар.

Чокъкъа бармадан, къартнынъ азбарыны козетип тургъан къомшунынъ эви ёл къурулгъанда бозула, озю исе бу ерден кочип кете. Шимди бу вакъиалар онъа тюш киби корюнелер. Амма олар тюш дегиль, керчек, кучюк адамнынъ башындан кечкен фаджиаларнынъ къалдыргъан излеридир.

Бир дуада миллий курештен четте тургъанлардан бириси, агъызына къувети етмеден къартлар огюнде шай деп ташлады: «Мустафа агъа, сиз халкъ арекетинде фааль олдунъыз. Лякин не ичюн сиз бир кере биле халкъ векили олып Москвагъа бармадынъыз? Не ичюн эвинъиз тинтильмеди? Шимди

ветеранлар акъкъында балландырып эсерлер яраталар да, сизни макъалелерде тек анъалар, фаалиетинъизни тафсилятлы язмайлар?»

Бу адам не ичюн шай демеге джурьат этти? Бу суальге къартнынъ шахсий омюри джевап дегильми? Дигерлери киби о къач кере Москвагъа баргъаныны, кимлернен корюшкенини, оны самолёттан тюшюргенлерини, етмиштен кечкен къартнынъ махкемеде геджелегенини эр кеске айтмакъ шарт эдими?

1966 сенеси Бекир Османовнынъ огълу, яш инженер Юрий Османов Москва дживарындаки Дубна шеэрчигинде чалыша, бабасы киби миллий куреш ёлуна къатылгъан эди. О досту, илим намзети, халкъ ишине гонъюльдеш Энвер Мамедовны Фергъанагъа, бабасына мусафирликке ёллады. Энвер Фергъанагъа кельгенинен пешине тюшелер, о халкъ арзуалынен багълы весикъаларны пайтахткъа еткизмек ичюн бу ерге кельгенини анълайлар.

Бекир Османов яшны керекли весикъаларнен Ташкентке ёллай. Мустафа оджадан онъа Москвагъа учмасына ярдым этмесини риджа эте. Энвер Большевик сокъагъында пейда олгъанынен оны козетип туралар. Сезгир къары-къоджа буны анълайлар, мусафирден «эгер зарур материалынъ олса, бер, сакълайыкъ. Бизге шимди чешит «зияретчилер» чокъ келе», дейлер. Лякин Энвер озюндже сакът оладжакъ олып, емиш къурусы тюбюне сакълы весикъаларны корьмезлер, деп беллей. «Менде шубеленмеге ич бир весикъа ёкъ. Раатсызланманъыз», дей. Шу акъшам къырымтатарларына яхшы таныш КГБ подполковниги Свалов озь хадимлеринен сюрип келе. Тинтюв башлана. Къартларны тувгъан юртнен багълап тургъан къыйметли китаплар, эльязмалар, мектюплер тутып алына. Ахыр-сонъу Энвер Мамедовнынъ чемоданыны ачалар. Свалов «мына биз нени къыдыра эдик», деп джойыгъыны тапкъан бала киби севине.

Бундан сонъ оджанынъ эвине бойле «зияретлер» сыкълаша. Оджа арекетнен багълы материалларнынъ оларнынъ элине тюшмемеси чаресини коре. Урба шифаньерининъ тепесине весикъалар къоюлгъан ер ясай ве онынъ устюне фанера мыкълай. Органларнынъ невбеттеки «зиярет»лери 1971 сенеси июль 2-де ола. Олар совет девлет къурумына ифтиранен багълы материалларны къыдыралар. Лякин къары-къоджа оларнынъ эксериетини танышларынынъ эвине сакъламагъа, базыларыны шифаньернинъ тепесине къоймагъа етиштирген эдилер. Беш бучукъ саат девам эткен бу тинтювде хадимлернинъ азбарда аякъ басмагъан ерлери къалмай. Лякин халкъ арекетине догърудан-догъру багълы олмагъан 26 чешит дефтерлер, эльязмалар, шахсий мектюплер, магнитофон кассеталары, ленталар, атта эльнен кочюрилип язылгъан шиирлер метинлери алынып кетиле. Амма къартны къабаатламагъа эсас ола биледжек весикъаларны эльге кечирип оламайлар.

1972 сенеси июль 12-де Озьбекистаннынъ чешит кошелеринде бир вакъытнынъ озюнде 17 халкъ арекети иштиракчисининъ эвинде тинтюв

отькериле. Олардан бири Мустафа Халиловнынъ эвинде ола. Бу, арекетке энъ джиддий дарбе эндирюв, онынъ етекчилерини бастырыкъкъа ташламагъа себеп къыдырув эди. Къартнынъ эвини тинтюв саба саат 8-де башланды ве 12-ни 40 дакъикъа кечкенде битти. Тинтювге 1971 сенеси бу ерде булунгъанлардан бири, милиция майоры Зияев ёлбашчылыкъ япты. Эбет, бу сефер къартны баягъы чеккелемеге эсас олгъан язы машинкаларынынъ шрифтлери, ленталар, боялар тапылды. Эвельки киби халкънынъ чешит инстанцияларгъа мураджаатларынынъ метинлери, къырымтатар тилинде ватангъа багъышлангъан шиирлер ве эльязмалар, «самиздат»та чыкъкъан материаллар, атта адрес дефтерлери биле алып кетильди. Амма олар кене макъсатларына иришмедилер. Халкъ арекетининъ етекчилерини къараламагъа себеп олгъан ич бир весикъа къартнынъ эвинден тапылмады.

Шимди бу тинтювлер протоколларынынъ нусхалары къартнынъ шахсий архивинделер. Оджанынъ халкъ арекетиндеки фаалиетинен меракълангъанлар оларнен танышмалары мумкюн. Оджанынъ даимий мусафирлери, яш меслекдешлери, о девирлерде бу эвнинъ босагъасындан юзлернен кере адымлагъан Мустафа Джемилев, Решат Джемилев, Айше Сеитмуратова, Амза Аблаев, Фуат Аблямитов, Темур Дагъджы, Иззет Хаиров, Ферит Омеров, Юсуф Абдураманов киби юзлернен курешчи бунъа шааттырлар.

Мустафа оджанынъ къырымтатар халкъынынъ миллий мусавий акъ, ватаны Къырым огърундаки курешинде косьтерген фаалиети девлет телюкесизлиги ве джеза идарелерининъ дикъкъатындан четте къалмады. Онынъ эви-азбары даимий суретте чешит гизли аппаратлар вастасынен динъленип турды. Дефаларджа онынъ эвинде сыдыргъы суретте, девамлы тинтювлер олды, озюни исе даима такъип этип турдылар. Онынъ эвине кеткен сокъакъларнынъ башларында къолларында фотокамера ве динълейиджи аппаратларнен КГБ ве МВД окъув юртларынынъ курсантлары суткаларнен невбетчилик япа эдилер.

Девлет Телюкесизлик комитетининъ подполковниги Свалов деген шахыс Мустафа оджанынъ пешинден махсус тайинленгенини озю де гизлемез эди. Сексен яшыны толдургъан дженк ветераныны къапатмакъ, зиндангъа тыкъмакъ чарелерини излеген гэбистлер, о, оджа яшагъан мааллеге якъын 6 санлы Ташкент хастаханесининъ баш экими Сайяра Эшанходжаевадан Халилов рухий хаста деп хуляса кягъытны азырламакъны талап этелер. Ондан ред джевабыны алгъан сонъ къартны рухий хасталар сырасына кечирмек ичюн Экимлер комиссиясыны тешкиль этелер. Бу комиссиянынъ реиси олгъан хастахане баш экими Эшанходжаева хастаны корьмейип, нетидже чыкъармакъны ред эте. Бу джесаретли къадын озюнинъ Гипократ адына берген антындан къайтмай. Министрлер Совети Узурындаки Девлет Телюкесизлик комитетининъ 18 январь 1973 сенеси, 16/3 мектюбине джевап оларакъ, Халилов Мустафанынъ эр бир хасталыкълар боюнджа анализлерини

ёллап, онынъ эр джеэтен зеини ве фикри еринде, сагълам бир инсан олгъаныны бильдире. Баш экимни вазифесинден бошатып, башкъа поликлиникагъа адий хызметке кечирелер. КГБ подполговниги Свалов чокъ йыллар Мустафа къартнынъ якъасыны бошамады.

Мустафа оджаны рухий хасталыкълар хастаханесине тыкъмакъ фурсатыны «эльде этип» оламагъан гэбистке, энди онынъ артындан юрмек вакъыт-вакъыт «субет»ке чагъырмакъ, Москвагъа кеткенде, тек самолёттан тюшюрмек иши къалгъан эди.

Шимди джемаат арасында эллерини кокюслерине урып, озьлерини халкъ имаеджилери этип косьтермеге ыдырынгъанлар, унутмасынлар, бир чокъ ветеранлар даа сагълар, весикъалар исе чюрюмейлер.

7

Оджа азбар къапу янындаки кучючик эки одагъа козь ташлай. Шимди оларнынъ биринде Абулкъасым медресесинде талебе Равшан деген юваш озьбек осьмюри яшай. Дигеринде исе Къаракъалпакъистандан кельген студентлер булуналар. Затен, къарт яшларгъа алышкъан. Азбарда яшлар доланмасалар, недир онъа етишмей. Бир вакъытлары бу одаларнынъ сакинлери къырымтатар студентлери эдилер. Атта Мустафа Джемилев биле оларнынъ биринде куньдюзлери чалышты, озюнинъ миллий арекет акъкъында гъарпта белли олгъан макъалелери ичюн материаллар топлады. Онъа бу ерде геджелемек мумкюн дегиль эди. Саба келе, къарт топлагъан миллий курешнен багълы материалларны козьден кечире, дикъкъатнен окъуй ве озь муляазаларынен ортакълаша. Къарт дакъикъасыны биле унутмай. Сонъ Мустафаны текрар Ташкентте, агъасы Асаннынъ эвинде якъаладылар.

Мустафа оджа бир кунь танъда турып, октябрь район судуна кетти. Мустафа Джемилевнинъ суду оладжакъ эди. Суд бинасы бом-бош. Бираздан сонъ академик Андрей Дмитриевич Сахаров келип чыкъты. Олар гуя бири-бирлерини чокътан бильген адамлар киби эль сыкъыштылар. Ондан сонъ Иззет Хаиров кельди. Суд къалдырылды, деп айттылар.

— Сизинъ акъкъынъызда чокъ эшиттим. Григоренко да, Костерин де, хусусан адвокатлар чокъ эйи сёзлер айттылар. Яшлар сиз киби акъсакъалларгъа аркъа таясалар, ишинъиз онъ олур, — деди Андрей Дмитриевич.

— Бойле джумерт, бол юрек ве эйи гъайретинъиз ичюн сагъ олунъыз. Иншаалла, сиз киби белли адамлар къолтутсалар, ишимиз онъундан келир, — деди къарт.

— Бакъ сени, айнеджиликни! Олар энди ачыкъ суддан биле къоркъалар.

Судда бир къач сёз айтмакъ ниетинде эдим. Лякин бунъа имкян бермедилер. Амма Мустафагъа элимден кельген эр сой ярдымны этерим. Бунъа эмин олунъыз, къартым...

— Халкъымызнынъ сизге урьмети буюк. Хорлангъан, акъаретленген гъарип къырымтатары сизинъ киби алидженап инсанларнынъ ярдымына мухтадж.

— Бу, меним Ташкентке ильки дефа келювим. Шаркъ базарларыны пек макътайлар. Манъа базарнен танышмагъа ёлдаш олсанъыз сизден гъает миннетдар олур эдим.

— Андрей Дмитриевич! Мустафа агъадан башкъа Ташкентни даа яхшы бильген къырымтатарны тапып оламассынъыз, — деди субетке къошулып Иззет Хаиров.

Къарт Иззетнен берабер мусафирни озгъарып Ташкентнинъ Эски Жува базарына барды. Андрей Дмитриевичке озю бильген Шаркъ базарларына хас чизгилер хусусында сёйледи. Сахаров зарзаватларны пек бегенди. Омюр аркъадашы Елена Бонэр оларны пек севе эмиш. Чокъ зарзават сатып алды. Оджа Андрей Дмитриевичке москвалы меслекдешлерине эдие деп, базарда булунгъан бутюн къуру емишлерден сатып алып багъышлады. Олар эски шеэрнинъ тар сокъакъларыны доландылар, мусафирни мааллий залининъ яшайышынен таныш эттилер.

Андрей Дмитриевич вазиетни анълагъан сезгир адам олгъанындан къартнынъ эвине мусафирликке бармагъа разылыкъ бермеди, оны органлар огюнде онъайтсыз алгъа къалдырмагъа истемеди.

— Озюнъизге мукъайт олунъыз! Огде даа кергин курешлер бар. Куреш енгиль олмайджагъыны бир дакъикъа биле унутманъыз. Яшлар шимди сиз киби бу джеэннем атешинден кечкен акъсакъалларгъа мухтаджлар. Сизинъ, тек сизинъ дегиль де, бутюн совет халкъынынъ огюнде демократия ёлунда даа джиддий, агъыр курешлер тура. Сизнен танышкъаныма гъает мемнюним, — деди онынъ омузыны таптап сагълыкълашкъанда Сахаров...

Сонъки вакъытларда матбуатта басылаяткъан материалларны окъугъанда къартнынъ козьлери торлана, асабийлеше, етмишинджи сенелерининъ вакъиаларыны акъламагъа тырышкъанларнынъ юзьлерине бакъып «кечмишини акъылдан чыкъаргъанларнынъ келеджеги парлакъ дегиль» демек истей. Бойле вакъытта 1969 сенесининъ язында олып кечкен онлар судуны хатырлай. Бу, халкъ арекетини дагъытмагъа ыдырынувнынъ энъ къатты нокътасы олып, джеза скемлесинде ватангъа къайтмагъа ант-емин эткен он федакяр булуна эди. Чешит бильги ве севие, тюрлю аят теджрибеси саиплери олгъан бу адамлар халкъ арасында энди исрарлы ве себатлы курешчилер олып шекилленмекте эдилер. Алий бильгили Ролан Къадыев Самаркъанддан, Иззет Хаиров Ташкенттен, орта бильгили Айдер Бариев Чырчыкътан, Светлана Аметова Херсондан, Мунире Халилова Бекабаддан,

Руслан Эминов Ташкенттен, Исмаил Языджыев Булунгъурдан, башлангъыч бильгили Ридван Гъафаров Ангренден, Риза Умеров Ташкенттен, Решат Байрамов Мелитопольден Озьбекистан пайтахтына кетирилип, ачыкъ косьтеришли судда, оларнынъ юзюнде къырымтатарларнынъ СССРде алынып барылгъан сиясеттен наразылыкъларынынъ устюни ачып, оларны бутюн алемге «масхара» этмеге ниетленгенлер. Оларны Джинает кодексининъ энъ шефкъатсыз дешетли 190-ынджы маддесинен къабаатламакъ чаресини корьдилер. Чешит улькелерде, чешит вакъытларда якъалангъан бу федаийлерни айларнен бастырыкъта туттылар.

Озьбекистан ССР Алий Суду бу ишке теджрибели судьялардан Къуддус Сайфутдиновны тайинледи. Къазантатарларындан олгъан бу адам сабыкъ джебэджи, эвельде миллий меселенен багълы бир къач ишни алып баргъан судья эди. Эбет, укъукъ-тертип органларында чалышкъанларнынъ арасында да намуслы, виджданлы сойлары да ёкъ дегиль, къырымтатарларнынъ гонъюльдеш сойларына да расткелине эди. Къуддус Сайфутдинов да бойле гонъюльдешлерден бири эди.

Къырымтатарлар да айын-оюнгъа джиддий азырландылар. Мустафа къартнынъ къардашы Асан адвокат чалыша, Ташкентнинъ укъукъ-тертип алеминде вазиетни биле эди. Джеббар Акимов Асаннен субетлешип, судьянен багъланмагъа чаре къыдырды. Асан судьяны якъындан бильген адвокатны тапты ве онъа васитачылыкъ япмакъны, бунынъ ичюн эбет, бош къалдырмайджакъларыны айтты. Судья, «миллий меселенен огърашкъан адвокатларнен иш корьсинлер» деген.

Ерли адвокатлар арасында бойле сойларыны тапмакъ къыйын олып, кене де москвалы Монахов, Заславский ве Сафоновны теклиф эттилер.

Республика Алий Судунда 1969 сенеси июль 1-де башлангъан бу иш август 5-те екюнленди. Сайфутдинов процессни усталыкънен тешкиль этти, адвокатларгъа да миллий меселеде неге дикъкъат этильмесини анълатты. Якъалангъанларгъа прокурор къойгъан бир чокъ къабаатларны эсассыз деп танымакъ мумкюн олды. Оларнынъ бир чокъларындан РСФСР ве Таджикстан Джианий кодекслери муджиби къабаатларыны алып ташлады, лякин Озьбекистан джинаий кодексинен иш корьмеге меджбур олды. Онынъ эр бир арекети незарет астында булуна, махкеме онъа якъалангъан эр анги алда биле акъланмамалары кереклигини талап эте эди.

Судда тенеффюс илян этильген арада Мустафа оджа Сайфутдиновнынъ одасына сюрип кирди. Якъалангъанлардан бири — Исмаил Языджыевнинъ аптеси, халкъ арекетининъ фааль иштиракчиси Фатма Языджыева да онынънен меджлис протоколларыны козьден кечирмекте эди. Ондан Фатманынъ къардашынен корюшмеге изин сорадылар. Къомшу одада булунгъан къабаатлылар судьяны беклей эдилер. Фатма оларнынъ янына кирген арада къарт судьягъа мураджаат этип, шойле деди: «Халкъ сизден

имдат истей. Ярдым этинъиз». «Элимден кельген эр шейни япарым, эмин олунъыз», — деди судья къартнынъ гонълюни котерип.

Суддан эппи вакъыт кечкен сонъ Мустафа оджа судьянынъ узурына барды. Сайфутдинов оны самимий къаршылады. Одада адам чокъ эди. Кереги киби лакъырды этип оламагъанларына тарсыкъкъан оджа ададан асабий чыкъты. Оджа суд бинасынынъ огюнде китап сатылаяткъан бештахталар янында баягъы эгленди. Янында судья пейда олгъаныны сезмеди. Оны корьгенинен абдырап алды ве яваштан сёз къатты: «Халкъымыз сизден чокъ мемнюн олды. Онынъ тешеккюрини бильдирмеге, сизни разы этмеге кельдим». «Багъышланъыз, бундан башкъа чарем олмады. Мен адвокатларгъа инана, оларнынъ ярдымына мухтадж эдим. Тээссюф ки, олар меселенинъ маитини темелинден бильмей, йигитлерни сиясий къабаатлардан къуртарувны талап этмек ерине, оларгъа мерамет косьтерильмесини ялварып сорамадан башкъа иш япмадылар. Халкъынъыз меним япкъанымны анълаймы? Манъа шу етер», — деп ардына чевирилип, къарттан узакълашты судья.

Мустафа оджа бир даа бу судьяны расткетирмеди. Сайфутдиновны бундан сонъ миллий меселенен багълы ишлерге якъынлаштырмадылар ве оны тезден пенсиягъа озгъардылар. Къарт аля даа судьянынъ «Мен 170 кумюш арбий пенсия алам. Айлыгъымнен берабер богъурдакътан ете. Гъарип халкънынъ парасы богъазыма тыкъалмазмы? Манъа не япа билирлер. Бегенмеселер, тек иштен чыкъарырлар» деген сёзлерини хатырлай. Бу суд сабыкъ СССРде ве тыш девлетлерде буюк наразылыкъ къозгъады, къырымтатарларнынъ акъ-укъукъларыны къорчалав проблемасыны дюньягъа ашкяр этти. Амма сонъунда бу хусуста язгъанларнынъ ич бири судьянынъ джурьатлылыгъыны, бу ишни япмакъ ичюн айларнен кимлернинъдир къапуларыны къакъкъан ветеранларны анъмады.

1967 сенесининъ ферманындан баягъы юрекленген халкъ етмишинджи сенелерининъ такъыпларындан козю къайтты. Арекеттен баягъы адам четлешти, ветеранларнынъ юреклери зулум азабына даянамадылар, яваш-яваш оларнынъ сафлары сийреклешип барды. Бойлелеринден бириси, шаир Эшреф Шемьи-заде 1978 сенеси март 11-де Москва хастаханесинде вефат этти. Шаирнинъ огълу Айдын ёллагъан телеграмма Ташкентке келип чыкъкъанынен, къарт бу яныкълы хаберни Джеббар Акимовгъа аджеле еткизип, озю 80-ни кечкенине бакъмадан, ёлгъа чыкъты. Эр кестен эвель Айдыннынъ эвине кирип барды, озь эллеринен сафдашыны ювды-паклады, къуршун табуткъа къойды. Шаир «Эгер вефат этсем, мени Къырымгъа дефн этинъиз» деп омюр аркъадашы Сайдеге, огъуллары Айдын ве Вильдангъа васиет эткен эди.

Эр шей ресмийлештирилип, москвалы семетдешлернинъ озгъарувында мефта геджелейин саба биринджи рейснен Акъмесджитке учаджакъ

Акъчора мезарлыгъында Эшреф Шемьи-заденен ведалашув мерасими. Табут башында Риза Фазыл сёз айта. Онынъ янында тургъан Джеббар Акимов. Къаршыда тургъанлар шаирнинъ къоранта азалары ве достлары.

самолёткъа ерлештириле. Бу вакъытта Джеббар Акимов ве Риза Фазылов да етип кельдилер. Лякин биринджи рейс самолётына учмагъа изин бермедилер. Чапкъалав башланды. Ишке органлар къарыштылар. Яхшы да раатлыкъ куню эди. Весикъаларны козьден кечирген орган хадими Эшреф Шемьи-заденинъ Озьбекистандан кельгенине дикъкъат этмеден, оны Къырымдан кельген хаста сыфатында юртуна алып къайтмаларына рухсет берди. Джеббар ве Мустафа агъалар сафдашларыны сонъки ёлгъа озгъармакъ ичюн Къырымгъа кеттилер.

Къырымда, Челеби-Эли коюнде, агъа-къардаш Рустем ве Айдер Эмировларнынъ эвинде шаирнинъ дженазеси окъулды ве Акъчора коюнинъ мезарлыгъына дефн этильди. О вакъыт энди Къырымда яшагъан семетдешлеримизнинъ къыркъ енгиль машинанен кельген векиллери шаирни сонъки ёлгъа озгъардылар. Мерасимнинъ башында булунгъан Джеббар ве Мустафа агъалар энди ватанда яшагъан базы ветеранларны бу ерде расткетирмегенлерине сыкъылдылар. Бойле «сафдашлар» органларнынъ тазыйыгъындан сакъыныпп, эвлеринден чыкъмадылар. Оларнынъ базылары шимди бу мерасимде насыл «иштирак» эткенлери акъкъында агъыз толдурып икяе этмеден усанмайлар.

8

Къартлар Къырымдан, къаарьленип, кедерли къайттылар. Арекетте фикир чешитлиги эп теренлешкенини, базы яшларнынъ акъсакъалларгъа къаба мунасебетлери оларны зияде раатсызлай. Беля бир озю кельмей, дегенлери догъру экен. Лагерьде джигерлерини сувукълаткъан Джеббар Акимов сыкъ-сыкъ хасталана. 1979 сенеси Мустафа къартнынъ омюр аркъадашы Ребия эв ичинде йыкъылып тёшек хастасына чевириле. Экимлернинъ тедавийлевлери ич бир шифа бермей. Атик, бол юрекли, шакъаджы, дюньянынъ къач буджакъ экенини башындан кечирген бу къадын еди йыл тёшекте ята. Затен классик эдебиятымызнен бирликте «самиздат»та пейда олгъан эсерлернен де яхшы таныш олгъан хаста о йыллары адларыны анъмакъ биле ясакъ этильген Исмаил Гаспринский, Бекир Чобан-заде, Абдулла Лятиф-заде, Шевкъий Бекторе, Амди Гирайбай, Абибулла Одабаш, Джемиль Кендже ве дигерлерининъ шиирлерини эзберден окъуй, оны зиярет этмеге кельген къадын-къызларнынъ гонъюллерини котере.

Джеббар агъа Ребияны пек бегене, оны тувгъаны киби эйбетлей эди. Бу джесюр адам хасталангъаныны эшиткен Ребия чокъ яныкълай. Онынъ вефат эткенини эшиткенинен, къоджасына шойле дей: «Мустафа, Джеббарны сонъки ёлгъа озюнъ озгъармакъ, оны озюнъ ерине къоймакъ борджлусынъ» деп тезликнен Бекабадкъа кетмесине ашыкътыра. Халкъ етекчисининъ

Бекабад шеэринде Джеббар Акимовнынъ дженазе мерасими.

дженазесине чокъ джемаат топланып етишмей. Виляетлерден ёлгъа чыкъкъан халкъ векиллерининъ Бекабадкъа етип кельмелерине органлар кедер этелер.

Къарт бирден эки сафдашындан айырылгъанына пек яныкъласа да, оларнынъ халкъ ишине садыкъ оларакъ бу фаний дюньядан ведалашкъанларына гъурурлана.

1986 сенесининъ къышында омюр аркъадашынынъ сагълыгъы даа феналаша. Хаста куню битеяткъаныны сезе, къоджасындан буны гизлемеге тырыша. Лякин олдурамай, бир акъшам оны янына чагъырып, яваштан шойле дей: «Мустафа, биз алтмыш йылдан зияде берабер яшайыкъ. Мен энди бу ёлнынъ сонъуна чыкъаяткъанымны сезем. Бильмейим, даа не къадар бу агърыларгъа даяныр экеним?! Санъа къыйын оладжакъ. Мени Алиенинъ янына комюнъиз. Эписи дуаларымны япайым, деп озюнъни чекиштирме. Амма меним 100 кунюмде арекетимизнинъ ветеранларыны чагъырып, мени анъынъыз. Бу манъа етер...» Ребия бундан сонъ даа бир къач кунь яшады. Оны Ташкентнинъ мезарлыкъларындан бири — Камаланда джыйдылар.

Дженазеде чокъ адам бар эди. Къарт мезарлыкътан къайткъанда, энди пайнозю къалгъанына окюнди, козь яшларыны силип этрафына козь ташлады. Дженазеде булунгъанларнынъ арасында, граждан кийимде орган хадимлерини абайлады. Мезарлыкъта биле акимиетке, къурумгъа къаршы сёз айтылмасын деп, онынъ башыны бошамагъанларына сыкъылды. Даа якъында Озьбекистан ССР Девлет Телюкесизлик комитети реисининъ муавини, генерал-майор Учкъун Рахимовнен олгъан субет козьлери огюнде джанланды:

— Муаллим! Энди докъсангъа адымладынъыз. Даа не къадар омюринъиз къалды? Бираз раатлансанъыз олмазмы? Сафдашларынъызнынъ чокълары энди обир дюньядалар. Яшларны башынъызгъа топламакътан ёрулмадынъызмы? — деди онъа айретленюв козьлеринен тикилип.

— Шай дейсинъизми? Мен элимден кельгендже яшайым. Икътидарыма коре джемаатнен берабер адымлайым. Бундан ёрулгъанымны сезмейим. Эгер ёрулсам, болдурсам, сизинъ меслеатынъызнен иш корерим. Шимдилик бунъа ихтиядж сезмейим...

Оджа омюр аркъадашынынъ васиетини ерине кетирди. 1987 сенеси апрель 11-де 90 яшлы къарт къарысынынъ вефатына 100 кунь толувы мунасебетинен меслекдешлерини топлады. Тыштан бу адий бир мерасим, асылынъда исе тешеббюсчи группалар векиллерининъ биринджи Бутюнсоюз мушавереси эди. Мушаверени ачкъан къарт омюр аркъадашы бу эвни къырымтатарларнынъ корюшювлери ве топлашувлары ичюн файдаланувгъа къулланмакъны васиет эткенини бильдирди.

Мушавере М.С. Горбачёвнынъ адына халкънынъ эсас талаплары беян олунгъан Умумхалкъ мураджаатынынъ метинини музакере этти ве о къабул олунды. Ондаки талапларны къурум етекчисине еткизмек ичюн Амза Аблаев,

Фуат Аблямитов, Амет Абдураманов, Амет Асанов, Энвер Аметов, Мурат Военный, Рефат Годженов, Решат Джемилев, Мустафа Джемилев, Леннара Мамбетова, Иззет Хаиров, Рустем Халилов, Рефат Чайлакъ, Эльдар Шабанов, Сеитумер Эминов, Руслан Эминовдан ибарет 16 адамлыкъ делегация сайланып, оларнынъ эр бирине мураджаатта котерильген меселелерни музакере этювде къатнашмакъ векялети берильди. Бу мураджааткъа аджеле суретте имза топламакъ ве 800—1000 адамдан ибарет кутьлевий делегация тешкиль этип Москвагъа ёлламакъ кампаниясыны башламакъ къарарына келинди.

Мушавере апрель 11—12 куньлери чалыша, чешит даваларгъа, фикир чатышувларына себеп ола. Лякин группаларнынъ векиллери озьара келишикли бир ёлны тапалар, берабер арекет этмеге сёз берелер. Къарт бундан пек мемнюн, оларны бирлешювге бурулыш деп эсап эте. Фикир чешитлиги миллий арекетке чокъ кедер эте, органлар исе ондан файдаланмагъа чалыша, джемааткъа рухан къолтутмагъан шахыслардан имдат къыдыра эдилер. Мушаверенинъ бойле екюнленмесинден къартнынъ юреги ат башы киби ола.

Бойле делегациялар мураджаат КПСС Меркезий Комитетининъ къабулханесине такъдим этильген куньден бир ай кечкен сонъ пайтахткъа ёлланылмалары козьде тутула. Лякин бир ай кече, векялетли делегация къабулгъа чагъырылмай. Халкъ бундан пек нефретлене, даа къатты къозгъала, делегациялар меркезге акъып башлайлар.

Вакъиаларнынъ кетишатыны дикъкъатнен козетип баргъан оджа эр шейден зияде арекетнинъ болюнмесинден кедерлене. Мустафа Джемилевни де, Юрий Османовны да бирдай джесюр, ватан огърунда джанларыны феда этмеге азыр йигитлер деп биле. Олар чешит ёлларнен кетеджеклерини, бири-бирине ифтира ташларыны атаджакъларыны къарт тасавур эталмай. Шунынъ ичюн де 1988 сенеси ноябрь 8-де Къырымда, Учкозь къасабасында къырымтатар миллий арекети тешеббюсчи группалары векиллерининъ корюшювинде вазифелер умумийлештирильген, онынъ бирлигини сакълап къалув, болюнювден вазгечювнинъ соньки умюди айдынлатылгъан Екюний беянат къабул эткенлери къартны юректен къувандырды. О бу беянатны окъуп, бала киби севине, сычрап тура да, озюндже сёйленип башлай: «Машалла йигитлерге. Халкъны догъру ёлгъа башламакъталар».

Лякин бу къуванч чокъкъа бармай. Юрий Османовнынъ группасы «Къырымтатарларнынъ миллий арекети»ни (НДКТ — Национальное движение крымских татар) тешкиль эте. Онъа къошулмагъанлар 1989 сенеси апрель 29-да Озьбекистаннынъ Янъыёл шеэринде миллий арекет тешеббюсчи группаларынынъ 5-инджи Бутюнсоюз мушаваресине топланалар. Мушаверени ачкъан Мустафа Халилов кириш сёзюнде арекетнинъ бирлигини сакъламакъ, янъы-янъы группаларгъа болюнмек дегиль де, бирлешмеге

ынтылмагъа давет эте, семетдешлерини акъылнен иш корьмеге чагъыра. Озьбекистанда «Бирлик» миллий халкъ арекети идаресининъ азасы, корюмли озьбек шаири Рауф Парфи мушавереде сёзге чыкъа, къартнынъ фикирине къолтута. Озьбек миллий арекетининъ «Бирлик» ве «Эрк» деген тешкилятларгъа болюнюви насыл акъибетлерге алып кельгени мисалинде халкъ арекетининъ бирлигини сакъламакъ муимлигини къайд эте.

Майыс 2-гедже девам эткен мушавере чокъ чатышувлардан сонъ «Къырымтатар миллий арекети тешкиляты» (ОКНД — Организация крымскотатарского национального движения) тэсис этювнен екюнлене. Бу арекет иштиракчилерининъ эксериети болюнюв тарафдары дегиллигини, шимдилик ОКНД этрафына чокъ адам бирлешеджегини къарт анълай. Ветеран эр эки тешкилятнынъ да тарафдары дегиль, аксине кене де оларнынъ бирлешюв ёлуны араштырмагъа давет эте эди. Шунынъ ичюн де ОКНД ве НДКТ етекчилеринен корюше, оларгъа якъынлашувны меслеат бере. Бойле вакъытта о Джеббар Акимовны чокъ хатырлай, арекетке келип къошулгъан федакяр яшларнынъ ветеранларнен багъыны узьмемеге чагъыра, куреште девамийлик аньанелерини ашламагъа тырыша. Эбет, онда энди эвельки киби къувет ёкъ, узакъларгъа чокъ баралмай, базы яшларнынъ ветеранларгъа нисбетен мунасебетлеринен разылашып оламай эди.

Къарт ОКНД халкънынъ итибарыны къазанаджагъыны, онъа инанаджагъыны коре, илериде етекчи оладжагъыны эминликнен къайд эте. Ватангъа ёл ачылгъан, халкъ юрткъа акъып башлагъан сонъ, онъа етекчилик япа биледжек къуветке зарурие т догъа, къурултай чагъырув гъаеси котериле. 1918 сенеси миллетни сербестликке чыкъарув, онынъ девлетчилигини тиклев ёлуны куткен Бириндж и Къурултай ёлбашчыларынынъ арзу-истеклерини омюрге кечирмеге давранг ъан миллетнинъ энъ яхшы эвлятлары бу ёлны догъру таныйлар. Лякин бу гъаеге НДКТ азалары къолтутмайлар. ОКНДджилер исе къурултай чагъырувгъа гъайрет этелер, онынъ акъикъий халкъ акимиети олмасыны истейлер.

Лякин къурултай чагъырув меселесинде эр эки тараф янъыла. НДКТ къурултайда иштирак этмектен вазгече, ОКНД исе озь векиллерини делегат сайлап етиштирген сонъ, бош къалгъан ерлерге эвельден партия-совет къурумына хызмет эткен, арекетке аякъ чалгъан бир сыра шахысларгъа сербест мандат саиби олмаларына имкян бере. Эали даркъакъ яшагъан районларда къурултай отькерювге пара топлав маначыгъынен эв-эвден юрген бойле шахысларнынъ векиллери, сакинлернинъ джедвелини ресмий протоколлар тарзында тешкилий сайлав комиссиясына такъдим этелер. Чюнки сайлав бюллетенлери истенильгени къадар адамларнынъ озьлери тарафындан машинкада чокълаштырыла ве ресмийлештириле. Ветеранлар исе гъафлет къалалар. Олар къурултайда мунасип яшлар чокъча иштирак этсинлер, деп партократиянынъ айын-оюнларына эмиет бермейлер.

Сонъунда делегатлар арасында ветеранлар азлыгъындан отьрю, оларны къурултайгъа мусафирлер оларакъ давет этелер. Лякин къурултайда эсас ерни ишгъаль эткен партократия энди онынъ иджра органларыны эльге кечирмеге даврана. Бойле муитте яш делегатлар, оны тез сечелер, Меджлис эркянына оларнынъ сокъулмаларына ёл бермейлер. Мустафа къарт къурултайда иштирак этеяткъанларнынъ энъ эслиси олып, онъа къурултайны ачмакъны теклиф эткенде, озь элемини халкъ менфаатындан юксек къоймай, джемаатны янъы куреш ёлуна мингенинен хайырлай. Шунда къурултайгъа давет этильген ветеранларнынъ эписине делегат мандатыны бермек керек, деген фикир ортагъа ташлана. Лякин эски мефкюре низамынен иш корьгенлер, буны догъру танымайлар. Къартнынъ бунъа джаны агъырмай, кечит ёлунда булунгъан Меджлиснинъ азаларына мувафакъиетлер тилей. Бу, докъсан беш яшлы къартнынъ озь халкъы огюнде невбеттеки сынавы эди. О бу сынавдан намуснен кечти...

9

Базыда юреги сыкъыла, озюни къоймагъа ер тапамай. Акърандашларыны, сафдашларыны хатырлай. Шунда яваш-яваш юрип, Камалан мезарлыгъына кете. Омюр аркъардашынынъ, къызы Алиенинъ къабирлерини зиярет эте. Эйкельтрашнынъ чебер эллеринен яратылгъан буюк озьбек эдиби Абдулла Къадирийнинъ абидеси огюнде кедерли хаяллар далгъасына дала. Онынъ хаялларыны тёпеде, терек уджларында чивильдешкен къушларнынъ садасы боле. Башыны котерип оларгъа козь ташлай. Дерсинъ, олар сусалар да, къартны козетелер. Олар да адамлардан сакъыналар. Айса, инсанлар вахшийликлеринен атта къушларгъа да имдат къалдырмадылар, олар тек айванларнынъ дегиль, бутюн табиатнынъ йыртыджысына такълид эткен киби, озюнинъ биле хасис душманына чевирильмектелер.

Адам ярыкъ дюньягъа бир къарыш беяз безнен сарылып кире ве оны бир къач метр беяз кефинликнен терк эте. Кимиси чокъ, кимиси — аз яшай, кимиси дефн этильген кунюнден унутыла, кимисининъ хатырасы эбедий къала. Амма эр бир мерхум озюнен берабер, азмы-чокъмы, миллий аньанелеримизнинъ белли бир корюнишини алып кете. Бойледже, мерхумлар ичюн эр шей бите. Амма оларнынъ хатыралары биз тирилерни раатсызламакъ кереклер.

Биз, тирилернинъ алы исе эп феналаша. Шунынъ ичюн де, шимди джемаат дженазелерге теляшланувнен топлана. Къырымтатарнынъ къабири шимди сабыкъ СССРнинъ эр анги кошесинде бар. Бир авуч халкъ ичюн бу чокъ

дегильми? Мында ве башкъа ерлерде бир авуч топракъ олып яткъан семетдешлеримизден сонъ миллий чизгимиз, эр алда, зияде фарыды, кери дёнди. Оджа оларнынъ насыл курешип, насыл чекишип кери къайтылмаз ёлгъа кеткенлерини козьде тута, къырымтатар ичюн сонъки эки асырда эйи омюр олмады ве онъа эндиден сонъ инсан киби яшамакъ къысмет этеджекми? Дейджеги, олар тувгъан юртумызгъа асретликнен ярыкъ дюньянен ведалашмакъталар, базылары бири-бирлерине джан агъырысы иле козь юммакъталар. Илле бойле вазиетте оледжегимизни, тириледжегимизни бильмей миллий аят ичюн куреш девам эткен бир вакъытта, семетдешлеримиз озьара уфакъ-тюфек джан агъыртувлар, бири-биримизге ошек-ифтира ягъдырувлар, бунынъле джемаатнынъ козю огюнде яхшы корюнмеге ынтылувлар къурбаны олмакъталар. Ойле резиль аллар исе халкъымызгъа насыл паалыгъа отургъаны эп зияде билинмекте. Энди шу асабалыкътан къуртулып, ватанымызгъа къавушув, миллий вариетимизни гъайрыдан тиклев ниети бизге рух бермесининъ вакъты кельмедими?

Йыллар кече, тарих саифелеринде из къалдырмагъан озьара давалар унутыла. Къудретли къурумлар йыкъыла. Уйдурма гъаелер, бефтан фитнелер ювалары бозула. Эджадтлар рухуны юреклеринде сакълагъан яш несиллер джемиетни пакламакъ, тапталгъан адалетни, сербестликни, эйиликни тиклемек ниетинен кене курешке чыкъалар. Бойле джерьян узлюксиз девам эте береджек. Омюр — эбедий. Акъып тургъан озенни кимсе токътатып оламай.

Девирлер келе, эр анги сахте гъаелер бербат олалар. Атеште янмагъан, сувда батмагъан акъикъат озь къудрети ве лятефетинен козь огюмизде гъайрыдан тиклене. Тарих акъикъаты да бунъа бенъзей. Омюр акъикъаты шай. Халкъымыз билип айткъаны киби ич бир вакъыт «Ай этекнен орьтюльмей». Бир кунь келип, истидатларыны совет къурумына бутюн барлыгъынен багъышлагъан зиялыларымыз акъкъында язылыр деп кимсе акъылына кетирмеген эди. Себеби, девир энди бойле адамларнынъ фаалиетлерине къыймет кести, озюнинъ шефкъатсыз укюмини чыкъарды. Лякин олардан базыларынынъ иджадында джемаат назары тюшмеген сакълы тюшюнджелер ифадеси олгъан чизгилер де бар ки, олар зиялыларнынъ озьлерине хас самимий джурьатларыны айдынлаталар.

Сонъки вакъытта бойле фикир къартны раатсызлай. Насыл ола да, бойле адамлар тоталитар къурумгъа нефретлерини юрек теренликлеринде сакълап, оларны беян этмеден бу тар дюньядан ведалаштылар? Хусусан тувгъанларыны, якъынларыны, умумен самимий адамларны кери къайталмаз сонъки ёлгъа озгъаргъанда бойле кедерли тюшюнджелер къаврап ала. Ташкентнинъ Камалан, Минор, Чыгъатай, Сагъбан, Кукча, Аллан, Домбрабад, Ялангъач киби мезарлыкъларында семетдешлеримизнинъ къабирлерини зиярет эткенде юреги сызлай. Оларнынъ эр биринде халкъымызнынъ белли зиялылары дефн этильгенлер.

Эвельде халкъ арекетинден узакъ, шимди исе насылдыр айын-оюнларнен вазифелер саиби олгъан шахыслар матбуатта ве кутьлевий информация васталарында чыкъышларында халкъымыз медений севиеси юксеклигинен макътанаджакъ олып, бизде академиклер, профессорлар, илим намзетлери аз олмагъаныны балландырып косьтерелер. Лякин бу алимлернинъ эксериети анджакъ рус медениетине, рус илимине, рус тилине хызмет эткен мутехассыслар олгъанларыны, ничюндир анъмайлар. Асылыны алгъанда исе ана тилинде тасиль тиклейджек, медениетимизге джан багъышлайджакъ, миллет ичюн китаплар язаджакъ, кадрлар азырлайджакъ адамларымызны пармакъ иле сайып чыкъмакъ мумкюн. Лякин миллий медениетни юректен джанландырмагъа чалышкъан федакяр адамлар эп эксильгенини, олар асретликнен козь юмювининъ огюни алув миллетни къуртарувнынъ энъ муим вазифеси экенини шимди ким акъылына кетире?

Къарт Абдулла Къадирийнинъ темсилий къабири янында бойле ойлана. 1937 сенеси шефкъатсызлыгъынынъ къурбаны олгъан эдипнинъ къаерде атылгъаны белли дегиль. Бизим корюмли зиялыларымыздан, Биринджи Къурултайнынъ тешкилятчыларындан, «Къырым фаджиасы» эсерининъ муэллифи Амет Озенбашлы гъурбетликте, 1958 сенеси Таджикстаннынъ Ленинабад (шимди Ходжент) шеэринде вефат этти. Арадан йыллар кечти, онынъ джеседи (мефта кемиклерини) ватанына —Багъчасарайгъа алып барып, гъайрыдан дефн этмек къысмет олды. Бу мукъаддес ишни онынъ къызы, халкъ арекетининъ фааль иштиракчиси, эким Мерьем Озенбашлы япты. Меджлис, онынъ етекчиси Мустафа Джемилев бу ишке баш къошты.

Меджлиснинъ федакяр йигитлеринден, яш тарихчы Эльдар Сеитбекиров меслекдешлеринен берабер мерхумнынъ джеседини Ленинабаддан Багъчасарайгъа алып барды. Невбеттеки къурултай куньлеринден биринде — 1993 сенеси август 6-да Багъчасарайда, Хансарайда Озенбашлынынъ дженазеси окъулды. Салачыкъта, Зынджырлы медресенинъ азбарында халкъ курешчисининъ къабири пейда олды. Къабир янында Мустафа Халилов, Мустафа Джемилев ве Мерьем Озенбашлынынъ ресими чыкъарылды. Бу ресим шимди онъа несиллернинъ девамийлигини хатырлаткъан темсильге чевирильди.

Оджанынъ шахсий архивинде 1978 сенеси Къырымда, Эшреф Шемьи-задени, 1983 сенеси Бекабадда, Джеббар Акимовны дефн эткенде чыкъарылгъан ресимлер сакълана эди. Оларнынъ сырасында энди Багъчасарайдаки дефн мерасиминдеки чыкъарылгъан ресим де къошулды. Къарт оларны эльге алгъанда козьлери яшлана. Къаны энди Багъчасарайда, Къырым ханлары дефн этильген Хансарайда, Исмаил Гаспринскийнинъ къабири янында халкъ иши огърунда къурбан олгъанлар Номан Челеби-джихандан башлап Джеббар Акимовгъа къадар бутюн джесюр батырларнынъ абиделери пейда олса, насыл севап иш япылгъан олур эди! Бельки, куньлер

1993 сенеси Багъчасарайда Амет Озенбашлынынъ джеседини (кемиклерини) темсилий дефн этюв мерасими

келип, бу иш де япылыр? Азербайджан халкъынынъ аджайип огълу Нариман Наримановнынъ буюк мутефеккир Исмаил Гаспринскийнинъ вефатына багъышлангъан 1914 сенеси сентябрь 20-де «Басират» газетасында басылгъан «Багъчасарайда имтиан мейданы» макъалесинде шу сатырлар нафиле язылмагъандырлар:

«... миллет огърунда бутюн омюрини сарф эткен шахысны миллет унутмаз» сёзлерини балаларымызгъа даима анълатмакъ ве атта оларгъа косьтермек керектир.

Бойле бир тербие бермек ичюн чокъ ёллар бардыр. Факъат мен бу ерде эки ёл косьтермек истер эдим:

Биринджи ёл — Исмаил бейнинъ миллетке япкъан хызметини мукеммель суретте анълайышлы сёзлер иле язып, кениш даркъатмакъ.

Экинджи ёл — Багъчасарайда Исмаил бейнинъ къабири устюне миллет тарафындан баш ташы къойып, о ташта бу сёзлерни язмакъ:

«Миллет сенинъ киби къараманны унутса, озь аятыны бербат этмеге чалышыр...»

Биринджи меселе, яни Исмаил бейнинъ хызмети акъкъында томлар язмакъ редакторларымызгъа, эдиплеримизге аит исе, экинджи меселе умуммиллетке аит меселедир.

Ачыкъ, сёйлейим. Бу меселе акъикъатен миллетни имтиан мейданына

давет этип дей: сенде миллий ис уянгъан олса, озь укъукъынъны тюшюнген олсанъ, бисмилля, имтиан мейданы ачыкътыр.

Сенинъ ёлунъда бутюн омюрини сарф эткен, сенинъ укъукъынъны къоругъан, сонъки нефесинедже сени кешфият ёлуна давет эткен шахыснынъ къабири сенден анджакъ бир баш ташы беклей...

Факъат умуммиллет парасына бу таш къоюлса, келеджекте балаларымыз бу ташны корип, миллетнинъ миллет хадимине олгъан севгисини анълар, ис этер... Сабиримиз,Токъайымыз умуммиллеттен бу ташны алмадылар. Сабирни Русие мусульманлары ола бильсин ки, бильмедилер. Энди Исмаил бейге сёзюмиз недир?

Энди бу меселеде де «бош богъазлыкъ»тан башкъа мейданга бир шей кельмез исе, эмин, олунъыз: миллетнинъ баш ташы устюне языладжакътыр:

«Миллет» Исмаил бей киби къараманны унутса, озь аятыны бербат этмеге чалышыр».

Иште, имтиан мейданы ачыкътыр».

Лякин бойле борджнынъ эда этильмесине кедер эткен маниалар келип чыкъты. Йигирминджи асырнынъ башында халкъны джеалеттен къуртармагъа, онъа айдын ёл косьтермеге ынтылгъан, буны маарифчиликтен араштыргъан Исмаил Гаспринскийнинъ гъаелерине къолтуткъан зиялыларнынъ фаалиетлерине инкъиляптан сонъки йылларда янълыш къыймет кесильди. Мектеплерде окъувны «усулы джедид» яни «янъы усул»нен тешкиль этюв тарафдарлары «буржуа гъаесининъ таргъыбатчылары» деп такъып этильдилер. Бедиий иджатта бу ёлны кутькен эдиплерге «буржуа эдебиятынынъ векиллери» денъильди. «Джедид» ярлыгъыны къазангъан эдиплерге сонъунда «миллетчи» лагъабыны такъмакъ къолай олды. Бунынънен олар шахыскъа табынувнынъ къурбанлары джедвелини «текмилледилер». Отузынджы сенелери «джедидизм буржуа гъаеси» манасыны ташыгъаныны, «капитализм теракъкъияты ичюн курешкенлер» асылында парлакъ истикъбаль ичюн курешкенлерини акъикъат ве адалет тасдыкълады. Амма бундан сонъ башлангъан дженк Исмаил бей Гаспринскийнинъ миллетини тувгъан топрагъындан къувулмасына маначыкъ олды. Озь огълунъа баш ташы къоювдан махрум олгъан миллет арадан элли йылдан сонъ ватанына къайтмакъта. Иншалла, ады етмиш йыл тарих саифелеринден силинген улу инсангъа баш ташы къоюлыр, онынъ аля даа дюнья юзюни корьмеген эсерлери халкъына къайтарылыр.

Бир асыргъа мусавий омюр саиби иште бойле тюшюнджелернен мезарлыкъны терк эте. Онъа, Ташкентте яшагъан къырымтатарларнынъ энъ эсли адамына шеэрнинъ чешит мезарлыкъларында чокъ семетдешлеримизни джыймакъ, оларнынъ рухуна фатихалар окъумакъ сырасы кельди. Сафдашларыны да бойле япмагъа алыштырды. Девир тазыйыгъынен динден узакълашкъан, моллалардан сакъынгъан куньлерни де башындан кечирди.

Лякин о даима иманына, итикъадына, энъ муими халкъына хиянет этмеди.

Эбет, бу тар дюньяда деерлик бир асыр яшамакъ чокъ адамгъа къысмет этмей. Лякин меселе узакъ яшамакъта дегиль, насыл яшамакъта. Эр кес элинден кельгендже яшай, амма эр кеснинъ яшайышындан силинмез из къалмай. Мустафа къарт исе ойлелеринден дегиль. Онынъ аятта къалдыргъан излери эвлятларынынъ афызасында, сафдашларынынъ хатырасында ве ниает энди язылгъан ве бундан сонъ да языладжакъ халкъ арекети тарихынынъ саифелеринде къайд олунды ве олунаджакъ...

Бойле вакъытта севимли шаири, аркъадашы, фикирдеши Макъсуд Шейх-заденинъ шу сатырларыны чокъ хатырлагъан къарт озь омюринден ич де окюнмей:

Омюрлер олур ки, тириликте олюдир,
Омюрлер олур ки, эбедиен тиридир...

Ташкентнинъ энъ къадимий, шимди исе бутюнлей денъишкен Бешагъач мейданындан орта бойлу, башында тюркче феси, элинде таягъынен къарт адымламакъта. Мейданнынъ дигер тарафында онынъ яш досту, миллий арекетте фикирдеши Ахтем Абкеримов яшай. Бир къач куньден берли корюнмей. Кене хасталандымы, деп раатсызлана, онынъ аль-эхвалыны сорамагъа ашыкъа. Пешинден бакъкъанда бу адам энди юзге якъынлагъанына инанаджагъынъ кельмей. Амма бу акъикъат, оны ред этмек къыйын...

Босагъада Ахтем ве Эмине пейда олсалар, къартнынъ юреги джоша. Оджа оларны къоймагъа ер тапамай. Бу яшларнынъ эвленювлерининъ озю бир тарих. Ахтем намуслы, мераметли, ишкир инсан. Онынъ, тек онынъ дегиль, дигер бир чокъларынынъ бири-бирлерине къавушмаларына Мустафа къарт себеп олды.

Ахтем халкъ курешине, онынъ ильки адымларында къатылды. Бунынъ ичюн чокъ эзиетлер чекти. Йигитлик чагъында хасталанды, чокъ вакътыны хастаханелерде кечире. Оларнынъ куреш ёллары да бири-бирине якъын. Экиси де, Ташкентнинъ белли мааллелеринден Бешагъачда яшайлар. Сокъакънынъ башында Ахтемнинъ, сонъунда Мустафа къартнынъ эви бар эди. Зельзеледен Ахтемнинъ эви эшильди. Сонъ боздылар. Шимди онынъ еринде къурулгъан докъуз къатлы эвде яшай.

Ахтем алтмышынджы сенелери генчлернинъ башларыны къавуштырувда чокъ эйи хызметлер этти. Эсли-башлылар Мустафа къартнынъ эвинде топлансалар, генчлер Ахтемнинъ эвинде топлана эдилер. Олар къартларны «акъсакъал консерватор» эсап эте, уйкен несильге къавушмай эдилер. Лякин олар Мустафа оджагъа самимий, оны озь меджлислерине давет эте эдилер. Олар оджаны «къарт» саймай, гонъюльдеш «акъсакъал» демеге алыштылар. Шиддетли, такъыплы куньлерде яшлар Къырымгъа къайтув хусусында къонушалар... Ачыкъ фикирлешмек къолай дегиль, органлар оларнынъ эр бир адымыны козете, яшларнынъ арасында да къурумгъа къаршы сербестлик

дуйгъуларыны оларгъа еткизип тураджакъларны да тапалар.

Яшлар органларны чалгъытмакъ ичюн дагъларгъа кетип, маёвка маначыгъынен фикирлешеджек олдылар. Лякин бу хавфлы олып, Ахтем бунынъ чаресини тапты. О баягъы яшында олса да, бойдакъ, Самаркъандда Эмине деген нишанлысы бар эди. Мустафа къарт исе шу куньлери Самаркъандда отькериледжек тешеббюсчи группалар векиллерининъ корюшювине кетеджек эди. Ахтем онынъ азбарына эджанлы кирип кельди.

— Джаным Мустафа агъа, Эминени тапып, мында алып келинъиз. Эгер шимди кельмеге разы олмаса, сонъ манъа керек дегиль, — деп ялварды.

— Олян, чылдырдынъмы ёкъса? Татарда, къызнынъ тойсыз, никяхсыз киев эвине келюви адет олмагъан. Мен, къарт бир адам, насыл этип оны бунъа къандырайым. Сёзде, тоюнъыз узакъ дегиль? Бу ашыкъчанлыкъ неге керек?! Сабыр эт...

— Тойгъа даа вакъыт бар. Той къачмаз. Миллет талийи шахсий меселеден муим. Яшларнынъ топланмаларына акимлер огюнде маначыкъ керек. Шимди, гуя бизим тоюмыз ола, деп оларны гъафлет къалдырмалы. Сиз буны Эминеге анълатып, оны берабер алып кельсенъиз, чокъ миннетдар олур эдим...

— Эх, сизни, ярамазлар! Кене бир къурназлыкъ тюшюнип тапкъансынъыз. Эмине мени динълемесе, не ишлерим...

— Сиз киби мутебер бир адамнынъ лафына инанмагъан инсан манъа омюрлик аркъадаш олурмы?

— Эбет, сен бир сёзлю йигитсинъ. Санъа ред этмек олурмы? Миллет ичюн бойле айын-оюнлар япкъанынъызны халкъ анъلارмы?

— Бугунь анъламаса, ярын анълар, къартым...

Мустафа оджа Самаркъандда корюшюв вакътында Эминени къыдырып тапа. Онъа Ахтемнинъ мерамыны анълата. Эмине къартнынъ сёзюни къайтарып оламай.

Яшлар Ахтем ве Эминенинъ «тою» маначыгъынен топланалар, генчлерни ватангъа къайтув огърунда курешке котерюв хусусында фикирлешелер. Оларнынъ акъикъий тойлары исе эки айдан сонъ ола, эйилик софрасынынъ башында Мустафа оджа булуна. Ахтем ве Эмине шундан берли къартны бабалыкълары сыфатында сая-севелер, оны сыкъ-сыкъ зиярет этелер. Бу вакъиагъа энди отуз йыл олды. Лякин оны гуя тюневин олгъаны киби хатырлай, достларына меракънен икяе эте.

10

Мустафа оджа мусафир кельсе, саатлернен къонуша, дюньясыны унута, оны дикъкъатнен диньлей. Онынънен лакъырды эткенде, бу адамнынъ юзге якъынлагъаныны, бир чокъ вакъиаларны къарыштыра биледжегини акълына кетирмей, чюнки тендюрист, зийрек, фикири тюзгюн къарт эр бир вакъианы текмиль хатырлай. Оларны текрар менбаалардан тешкерип ич бир кере янъылгъаныны, вакъианы къыйыштыргъаныны кимсе бильмей. Шунынъ ичюн де онынъ омюр ёлуны беян эткенде, зиядесинен зенгин ве салмакълы, маналы ве меракълы зейинине эсасланмакъ файдалыдыр.

— Халкъымызны косьтерюв дегенде, эбет, онынъ айыры векиллерининъ кечкен тарихий ёлларыны косьтерюв демектир, — деп сёзюни башлай къарт къонушувларыны. — Халкъны онынъ садыкъ эвлятлары бирлештире. Миллет омюринен багълы вакъиалар, оларнынъ иштиракчилери — бу, халкънынъ тарихыдыр. Халкъ арекетининъ весикъаларына, онынъ биринджи кунюнден башлап язылгъан мектюп ве аризаларгъа, онынъ шимди сагъ олгъан биринджи иштиракчилерине, КГБ ве партия тешкилятларынынъ магъазларында топлангъан чокътан-чокъ тарихий акъикъатны акс эттирген весикъалар ве анда-мында толусынен, тамамы иле догъру ве акъикъатны косьтерген китап ве газета саифелеринден алынгъан малюматларгъа эсасланып миллий курешнинъ тарихыны ве онынъ макъсады, ёлуны кереги киби тарифлемек мумкюн. Бойле джиддий иште халкъ арекетининъ шимди сагъ олгъан, бу вакъиалар иштиракчилерининъ хатырлавлары файдалыдыр.

Халкъ арекетинден кенарда тургъан, оны ялынъыз эшитмекче бильген я да насылдыр уйдурма весикъалардан файдалангъанлар китап, газета ве журналларда язылгъанларнен иш корьгенлер бу джерьяннынъ тарихий маиетини догъру косьтереалмазлар. Энъ телюкели джеэти шунда ки, халкъ арекетинен ич бир тюрлю алып-береджеги олмагъан шахыслар тарих саифелерине языла. Атта бойле адамларнынъ базылары халкъ арекети кергинлешкенде даа догъмагъан эдилер. Шимди исе олар халкъ арекетининъ етекчилери олып косьтерилелер.

Къырымтатар миллий арекети кечкен ёл баягъы джиддий тедкъикъ этильген М.Н. Губогло ве С.М. Червонаянынъ эки джылтлыкъ китабында да бойле эксикликлер козьге чарпа. Матбуатымызда басылгъан базы материалларда беян олунгъан халкъ арекети инкишафынынъ ёлу, вакъиалар оларнынъ иштиракчилери акъкъында малюматлар акъикъаттан узакътыр. Оларда халкъ арекетининъ иштиракчилери деп косьтерильген шахысларнынъ чокъусы халкъымыз Ватанына къайтып башлагъан сонъ базы бир мектюплерни докъсанынджы йылларда имзалагъан, лякин курешнинъ месюлиетли вакътында кенарда тургъан я да халкънынъ къайтувына кедер

эткен шахыслар тешкиль этелер. Албу исе арекет докъсанынджы йылларда дегиль де, Къырымдан кочюрилювнинъ биринджи куньлеринден башлангъан эди. Онынъ биринджи къурбанлары корюмли зиялылар олдылар. Шунынъ ичюн халкъ арекетининъ тарихынен огърашмагъа истегенлер бу иш не къадар месюлиетли экенини анълап иш корьмелилер. Чюнки — бу, айры бир адамларнынъ дегиль де, халкънынъ тарихы олып, онда бутюн корюмли иштиракчилернинъ адлары анъылмалы. Эсас меселелер ачыкъ-айдын косьтерильмели. Меселя, биринджи олып Москвагъа кеткен векиллер насыл агъыр куньлерде, къыйын ёлларнен бинълернен имза топлап, Озьбекистан укюметине мураджаатта булунгъанлары, насыл азырлыкъ корьгенлери айдынлатылмалы. Бу арекет кимлер тарафындан мейдангъа кетирильгени — буны усть-усттен, ракъамлар тарзында косьтермек дегиль де, теренден, тарихий джеэттен талиль этильмели.

Бу саада Джеббар Акимовнынъ омюр ёлу эр кеске нумюнедир. Джеббар халкъ арекетининъ темель ташыны къойгъан тешкилятчы эди.

Эбет, арекетнинъ башында тек Джеббар Акимов дегиль, онынъ якъын меслекдешлери Бекир Османов, Мухсим Османов, Амза Аблаев, Февзи Эмиралиев, Энвер Сеферов, Сулейман Велиев ве оларнынъ этрафларында башкъалары да бар эдилер. Лякин девирнинъ тазыйыгъындан сакъынгъанлар, яваш-яваш кенаргъа чекильди ве базылары ёлларыны биле шашырдылар. Амма халкъына сонъуна къадар садыкъ олмагъа ант-емин эткенлер бу ёлдан тайпынмадылар.

Бу ерде «Янъы дюнья» газетасында (1994 сенеси, майыс 27) басылгъан Арсен Альчиковнынъ «Буны яшлар бильмек керек» серлевалы макъалесинден шу сатырларны мисаль кетирмек мумкюн:

«Миллий арекетимизнинъ къайнакъ чокъракъларындан бири Бекабад шеэри эди. Арекетнинъ башында майыс 18-де ишхане баджаларына ильки къара байракъларны тиклеген, биринджи гизли корюшювлерни отькерген Бекабаддаки тешеббюсчилер группасы олды десем янъылмам...

— Бу курешни тасавур этмек къыйын, онынъ сонъуна эр кес чыкъып оламаз, ёрулгъан да, йыкъылгъан да тапылыр ве атта четке чыкъкъанлар да олур. Амма оларнынъ ерлерине янъылары келирлер. Ишанчымыз, сиз яшларсынъыз. Къырымны сиз къайтараджакъсынъыз, келеджек сизинъ къолунъызда, — дей эди урьметли Джеббар агъамыз. Миллий арекетимизнинъ ильки дерслерини Рамазан агъа Муратов, Осман оджа Эбасанов, Сеитумер агъа Эминов берген эдилер. Арекет юксельген сайын онынъ сафлары кенишледи. Фааль иштиракчилери эп артты...»

Джеббар Акимов виджддан эмринен арекетни козь бебеги киби сакълап, онынъ темизлиги, садыкълыгъы, джемаат арасында итибарыны даима юксельтмеге чалышты. Эм онынъ акъикъий иш аркъадашлары, араларында къатты давалар олгъанына бакъмадан, бирдемликни, аркъадашлыкъны сакълап къалдылар.

Сонъки йылларда КГБ панджасындан къуртулып оламагъан Джеббар Акимов тюрьмелерден тюрьмелерге авуштырылды. Ахыр-сонъу джигерлери сувукълангъан алда Сибирь лагерьлерине ёлланылды. Онынъ суд вакътында айткъан нуткъы, озюни тутувы, онъа хиянетлик япкъанларны титретти. Джеббар Акимов акъкъында айткъанда, онынънен берабер бир сырада курешкен аркъадашларынынъ итибарыны тюшюрмек дегиль, олар озь аралары, оны озьлеринден устюн сайгъанларыны бу акъикъат экенини къайд этмек истейим. «Мен Къырым дагъларында немсе фашистлерине къаршы плакатлар, шиарлар, хитапнамелер язып, оларны озюм чокълаштырып даркъаткъан вакътымда, мени укюметке къаршы адам оларакъ суд этерлер, деп тюшюнмеген эдим» деген сёзлерини унутмакъ мумкюн олурмы?

Къырымтатар халкъынынъ буюк зиялы огълу, партизан арекетининъ иштиракчиси, халкъы энъ агъыр вазиетке къалгъанда ве дешетли куньлерни онынънен берабер кечирди, онынъ сербестлиги огърунда сонъки нефесинедже курешти, лякин бу куньлерни корип оламады. Бугунь онынъ хатырасыны анъаракъ, онынъ акъранлары — арекетте иштирак эткен аркъадашлары акъкъында эки-учь сёзнен айтып сынъырланмакъ олмаз. Оларнынъ эр бириси умумхалкъ арекетининъ куреш ёлунда не къадар къыйынлыкъларгъа расткельселер де, оларны сабыр ве акъыл бирлигинен чезмеге тырыша ве чезе эдилер. 1983 сенеси Джеббар Акимов пек агъыр хаста олгъанына бакъмадан, онынънен акъыл танышып арекетнинъ негиз ёлуны девам эттире эдилер. Лякин такъдирнинъ эмиринен бир чокъ аркъадашлар бу дюньядан кеттилер, оларнынъ ерине дигер етекчилер кельдилер. Базы бир себеплерден арекетимиз, бираз олса да, эвельки къуветини пекитип оламады. КГБ ве дигер тешкилятлар юзлернен курешчини якъалап, тюрьмелерге къапады, базыларыны исе халкъ арекетине къаршы къоймагъа тырыштылар. Бойледже халкъ арекети баягъы зайыфлады. Озьбекистанда Мубарек, Бахаристан, Джизакъ киби атта гуя Къырымдан гузель районлар мейдангъа кетирювге киришильди ве оларны такъдирлеген пара хасталары ортагъа чыкъып, халкъ арекетини бозмагъа ынтылдылар. Бунъа бакъмадан о илериледи, халкъымызны ана ватанына алып кельди. Эбет, курешимиз даа тамамы иле гъалебе къазанмаса да, ильки енъишлерге адым атылды. Бу тек халкъ арекетининъ енъиши оладжакъ. Эминим ки, умумхалкъ арекети кучюни топлар, адалет енъер. Буны ич бир тарихчы, ич бир къувет ред эталмаз.

Языкъ ки, халкъымызнынъ садыкъ эвлятларынынъ чокъусы бу куньлерни корьмей кеттилер. Халкъымызнынъ куреши тарихына адлары язылгъан Челебиджихан, Вели Ибраимов, Ильяс Тархан ве башкъаларынен берабер Джеббар Акимов, Бекир Османов киби даа бир сыра дигерлерининъ адларынен къырымтатарларнынъ сонъки девир тарихы толусынен акс эттирилир, деп сая. Оларнынъ миллетнинъ азатлыгъы ичюн куреште япкъан къараманлыкълары бунъа ляйыкътыр.

Умумхалкъ арекети этрафына джемаатны топлав, арекетнинъ сиясий куреш ёлуны бельгилев, онынъ эсас иштиракчилерининъ итибарыны сакълав — бу Джеббар Акимовнынъ арзусы эди. Омюрининъ сонъки куньлерине къадар бутюн бильгисини, истидадыны, къуветини халкъына багъышлагъан Джеббар Акимов юреклеримизде эбедий яшай, онынъ башлагъан иши — халкъ арекети кенишледи, оны тайпынмалардан къорчалады ве Ватангъа къайтув ёлуна алып чыкъты...

Мустафа оджа бойле тюшюнджелерден сонъ терен сакълы меслекдешининъ насыл суд этильгени акъкъында весикъаларны элине ала. Тааджипли ери шунда ки, Советлер девиринде энди алтмышны кечкен къартны сиясий къабаатлав алларына пек аз расткелине. Лякин акимлер Джеббар Акимов киби шахыснынъ джемаат арасында булунмасындан, онынъ кутьлеге тесиринден къоркъа эдилер. Эгер бойле шахыслар сербест экенлер, къырымтатар миллий арекетини экиге больмек, оны зайыфлатмакъ кучь оладжагъыны анълагъан хусусий органлар бойле джесюр адам ичюн сонъки чарени корьмеге меджбур олдылар. Бунынъ энъ келишикли ёлу — оны халкътан узакъта тутув эди.

Оджа Джеббарны укюм эткен весикъаларны текрар-текрар окъуй. Озьбекистан ССР Прокуратурасынынъ муим ишлер боюнджа соргъуджысы, уйкен юридик меслеатчы З. Березовский тарафындан азырланылгъан къабаатлав хулясасында эр шей ачыкъ-айдын беян олунгъан:

«1967, 1970, 1971, 1972 сенелери Бекабад, Ленинабад, Ленинск, Маргъылан ве Москва шеэрлеринде булунып, совет девлет ве ичтимаий къурумыны къаралагъан уйдурмалардан ибарет ифтира весикъаларыны системалы суретте азырлагъаны эм де Озьбекистан ССР Джинаий кодексининъ 191-4, Таджикстан ССР Джинаий кодексининъ 203-1 ве РСФСР Джинаий кодексининъ 190-1 мадделеринде козьде тутулгъан джинаетлерни япкъаны ичюн къабаатланмакъта».

1972 сенеси 21-23 ноябрь куньлери Ташкент область судунда М.М. Махсумовнынъ реислигинде бакъылгъан иште оны учь йылгъа азатлыкътан махрум этмек ичюн Озьбекистаннынъ бутюн шеэрлеринден 37 шаат чагъырыла. Шаатларнынъ арасында Джеббар Акимовны якъындан бильген сабыкъ партия ве совет хадимлери, партизанлар, джебэджилер, зиялылар, халкъ арекетининъ ветеранлары бар эдилер. Оларнынъ эксериети Акимовнынъ совет девлет ве ичтимаий къурумына къаршы фаалиетте къаралавдан ред этелер. Лякин еди адам — Джеббар Акимовны якъындан бильгенлер Ильяс Мустафаев (Самаркъанд), Фейзулла Аблаев, Якъуб Мамутов (Бекабад), Азим Велишаев (Маргъылан), Нури Къаялиев (Маргъылан), Меджит Сеитхалилов (Фергъана), Решит Муратов (Ташкент) къырымтатарларнынъ Къырымгъа къайтарылмасына давет этювде Джеббар Акимовнынъ тешкилятчылыкъ фаалиетини тасдыкълайлар.

Мустафа оджа арадан чокъ йыллар кечкенини, бельки оларнынъ косьтеришлери янълыштыр, шаатлар о якъындан бильген адамлар дегильдир, деген фикирнен эп весикъаларны козьден кечире. Амма о янъылмагъанына эмин ола. Шаатларнынъ яшагъан ерлери, атта эв адреслери бу шахыслар о якъындан бильген «ишанчлы» адамлары экенини тасдыкълайлар.

Озьбекистан ССР Алий Судунынъ къарарында бу укюм текрар бакъылгъаны акъкъында шойле денъиле:

Суд коллегиясы укюм этильген Акимов ве адвокат Лукьяновнынъ кассацион шикяетлеринде беян олунгъан делиллерни музакере этип ве джинаий иштеки материалларны огренип биринджи инстанциядаки суднынъ укюмини къануний ве эсаслы деп таный.

Коллегия ашагъыдаки делиллерге коре шикяетни къанаатлендирювни эсаслы деп саймай:

1. Шаат Мустафаев Ильяс Ягъяевич судкъа шойле изаат берди: «Акимов весикъаларны тертип этювде ве тюзетювде иштирак этти, амма ангилеринде къатнашкъаныны хатырлап оламайым» (Суд меджлиси протоколынынъ 292-нджи саифеси).

2. Шаат Аблаев Фейзулла судкъа шуларны бильдирди: «Акимовнынъ ёлбашчылыгъында къырымтатар халкъынынъ чешит гизли мушаверелери тешкилятландырыла ве отькериле. Онынъ реберлигинде бутюн весикъалар къырымтатарлар арасына даркъатыла. Акимов векиллернинъ Къырымгъа къайтув беянатларынен Москвагъа къатнамалары ичюн пара топлавны тешкиль эте. Мезарлыкъларда матем куньлерини ве милициягъа уджюмлер тешкилятландыра. Пенсиягъа чыкъкъан сонъ, чалышкъан вакътына нисбетен даа зияде бу ишнен огърашып башлады» (Къабаатлав ишининъ 292-нджи саифесининъ экинджи тарафында) Аблаев прокурорнынъ суалине шойле джевап берди: «Акимов бильгили, шунынъ ичюн де чешит топлашувлар тешкилятландыра ве озю де оларда иштирак эте».

3. Шаат Велишаев Азим Ягъя судкъа шойле анълата: «1972 сенеси майыс 7—8 куньлери Маргъылан шеэринде къырымтатар халкъ «векиллерининъ» корюшюви олды. 25 санлы информация музакере олунды. Меджлисни Акимов алып барды. Акимов эр кестен уйкен ве бильгили эди» (Къабаатлав ишининъ 293-юнджи саифесининъ экинджи тарафында).

4. Шаат Сеитхалилов Меджит судкъа 1972 сенеси майыснынъ башында Маргъылан шеэриндеки корюшювде Акимовны корьгенини бильдирди. Акимов корюшювде СССРнинъ 50 йыллыкъ юбилейи мунасебетинен къырымтатарларнынъ Къырымгъа къайтувы акъкъында мектюп-мураджаатыны окъуды. СССР тешкиль олунгъанынынъ 50 йыллыгъы мунасебетинен партия ве укюметке насыл мураджаат этмек меселеси музакере олунды. Акимов «информация»ны окъуп битирген сонъ да чыкъышта булунды. О иштиракчилернинъ фикирлерини, насыл къошмалар барлыгъыны сорады»

(Къабаатлав ишининъ 3-юнджи томы, 43—44-юнджи саифелер).

5. Шаат Къаялиев Нури судкъа шуларны бильдирди: «Маргъылан корюшюви 1972 сенеси майыс 7—8-де отькерильди, онда мен де иштирак эттим. Корюшюв чагъырувнынъ тешеббюсчиси Д.А. Акимов олды. Акимов нутукъ айтты ве суаллер берди» (Къабаатлав ишининъ 302-нджи саифесининъ экинджи тарафында).

6. Шаат Мамутов Якъуб судкъа шойле деди: «Акимов къырымтатар халкъынынъ Къырымгъа къайтувынынъ тешвикъатчысы экенини чокъ сакинлерден эшиттим. О, къырымтатар халкъ арекетининъ ёлбашчыларындан биридир. Онынъ ёлбашчылыгъы алтында къара байракълар асылмакъта» (Суд меджлиси протоколынынъ 2-нджи саифесинде, Къабаатлав ишининъ 304-юнджи саифеси).

7. Шаат Муратов Решит «Ленин байрагъы» газетасы редакциясынынъ болюк мудири, Акимовны дженктен эвельден бери бильгенини айтты. «Халкъ арасында даркъатылгъан бутюн весикъаларны Акимовнынъ озю редактирлей, чюнки о энъ бильгили адамлардан бири ве буюк итибар саибидир. Акимов Бекабад шеэринде бутюн вакъыт къырымтатарларнынъ арекетине ёлбашчылыкъ япты» (Къабаатлав ишининъ 3-юнджи томы, 17—19-ынджы саифелер).

Системалы суретте ве бир чокъ шахысларны джельп этюв ёлунен япылгъан джинаетнинъ къатты агъыр ичтимаий телюкелиги эсапкъа алынып суд тарафындан джеза догъру бельгиленди. Шунынъ ичюн де укюмни денъиштирюв я да лягъу этювге эсас ёкъ».

Бу укюм милий курешке эндирильген энъ къатты дарбе олып, бундан сонъ арекетте чешит ёнелишлер пейда олды. Мустафа оджа эр сефер бу весикъаларны эльге алгъанда, шаирнинъ шу сатырларыны хатырлай:

Дюньяны башында котерип турар,
Бир заман кимсеге сатылмагъанлар.
Озюне муштери къыдырып юрер,
Сатылып, бинъ афсус, атылмагъанлар.

11

Оджанынъ юреги чапаланып, озюни къоймагъа ер тапамагъанда азбарда доланып башлай. Сонъки вакъытта матбуатта пейда олаяткъан материалларны окъугъан сайын, зияде асабийлеше. Танышлар да буны сезселер керек ана тилинде газеталарны онъа чокъ косьтермемеге тырышалар. Лякин буны ондан гизлемек кучь. О эписи бир бойле материаллардан хабердар ола, талып окъуй, озюндже къыймет кесе. Миллий арекетте баягъы фааль олгъан Идрис Асаниннинъ «Къырым» газетасында (1993 сенеси, майыс 27) басылгъан «Миллий арекетимизнинъ ирмакълары» макъалесини окъуп, баягъы гонълю раат олды. Идрис арекетнинъ ёнелишинден хабердар, джемаатнен берабер олгъан адам. Ёлундан кери чекильмегенлерден бири. Халкънынъ кечмишинен де, бугунинен де меракълана. Макъаледеки шу сатырлар хусусан онынъ юрегине ятты:

«Сонъки вакъытларда куньлюк матбуат саифелеринде бугуньки лидерлеримизнинъ арды-сыра чыкъышларында къырымтатар халкъ арекетининъ ильки тешкилятчылары акъкъында я бир шей айтылмай, я да акъикъаттан узакъ фикирлер юрсетиле.

Русча ве дигер эджнебий тиллерде басылып чыкъкъан китап ве рисалелерде исе къырымтатар халкъынынъ ана ватангъа къайтмакъ ве озь миллий девлетини къайта тиклемек огърунда 1950-нджи йылларда кутьлевий шекиль алгъан сиясий куреши эксери алларда 1970-инджи йылларда юз берген дессидентлик арекетининъ талдасында къалдырыла (Мисаль ичюн: ЦИМО «Крымскотатарское национальное движение», Москва, 1992). Бойле тасвирлерде гъурбетликте башлангъан сабыкъ СССР территориясында кениш регионларны къаврап алгъан къырымтатар халкъынынъ миллий зулумгъа арекетининъ энъ муим хусусиетлери акъланмай къала. КПССнинъ миллий сиясетте дженк ве дженктен сонъки йылларда япкъан бурулушлары ве гъаддерликлерден баш макъсат — славян халкъларынынъ этник сынъырларыны кенишлетмек олгъаны косьтерильмей къала. Бойле эсерлер кениш кутьлеге тарихий акъикъатны ачмакътан зияде сымарыш саиплерининъ шухретперестликке огърагъанларыны косьтере. Даа бир шейни къайд этмек керек ки, сонъ вакъытларда «Халкъ арекети ветераны» деген ибаре ляйыкълы-ляйыкъсыз ерде къулланыла ве озь къыйметини джоя.

Бу макъаледен эсас макъсат шу ки, йыллар оте, отькен йыллар тарихкъа дёне, язылмаса, анъылмаса унутыла. Кельген несиль оларны бильмей ве бильмек имкянындан марум къала, антлы шаиримиз Номан Челебиджихан «Буюклерни танымаян, бильмеен бир миллет кучюлюр» деди. Биз отькен ве бугуньки несиллерден озь халкъымызнынъ такъдирини, онынъ келеджеги ве сеадети огърунда хызмет эткен кимселеримизни бильмелимиз.

Мустафа Халилов Миллий арекет ветеранларындан бири Шефикъа Велиеванен бирге (1996 с.)

Менимдже, халкъымызнынъ 35 йыллыкъ куреш тарихы, онынъ иштиракчилери акъта догъру малюматлар да къалдырмакъ бизим боюн-борджумыздыр. Ондан да гъайры бугунь Мустафа оджа Халилов, Амза агъа Аблаев, Мухсим агъа Османов киби халкъ арекетинде чокъ йыллар хызмет эткен кимселер сагъ экенде фурсаттан файдаланып, отькен девирни даа терен козьден кечирмек ве 1957 — 1987 сенелерине къадар халкъ арекетинде етекчи ве актив иштиракчилерни газетамыз саифелеринде бир тертипнен хатырлап кечсек, келеджек девирге эйи бир мирас къалдыргъан олур эдик».

Къарт бу сатырларнынъ тюбюни къырмызы къалемнен сызып, оларны меслекдешлерине косьтере, шимдики шараитте кечмишни сагъ олгъан ветеранларнынъ хатырлавлары эсасында язып къалдырмакъ къалем саиплерининъ боюн-борджу экенини текрарлавдан усанмай. Шунда Нариман Наримановнынъ юкъарыда анъылгъан макъалесининъ шу сатырларыны яш къалемлерге хатырлата:

«Исмаил бей ольди» демеге тилим бармай. Ольди сёзюнде ёкълыкъ бар.

Исмаил бей «ёкътур» хабери мени терен-терен фикирлерге далдыра, мени къоркъута, юрегимни сыкъа, козьлеримни торландыра, акълымны шашырта. ... Шиддетли муаребеде баш команданнынъ ольмеси аскерлернинъ кедерге къойгъаны киби, Исмаил бейнинъ вефаты да бизни бойле бир алгъа къойды.

Исмаил бей ольди демекнен бир суаль озь-озюнден келип чыкъа.

Энди миллетнинъ дегерли, гъайретли векили кимдир? Бу суальни озь-озюме берем, тюшюнем, къалем элимден ихтиярсыз тюшип кете.

Миллетнинъ аятына даир муим бир меселе музакересинде догъру бир ёл косьтерген ким оладжакъ? Гизли хазинени ачкъан къайда о!.. Къана

фикирлерни бирлештирген акъыл! Юреклерни джоштургъан инсан! Миллетнинъ укъукъыны мудафаа эткен къалем!

Миллет бу суаллерге кереги киби дикъкъат этсе, бахтсызлыкъынынъ не къадар буюк олгъаныны анълайджакъ. Ачыкъ сёз, бу отуз эки йыл ичинде Исмаил бейнинъ миллетине косьтерген хызметни ич кимсеге косьтермегендир...

Факъат миллет ичюн умютсиз яшамакъ мумкюн?!

Шубхесиз Исмаил бейнинъ руху миллет балаларындан озю киби инсанны мейдангъа чыкъараджакътыр... Факъат не япмалы? Исмаил бей киби къараманларнынъ чогъалмасы ичюн арекет этмели?...»

Эбет, онъа, узун омюр корьген адамгъа, бу вакъиаларны хатырламакъ, кимлергедир икяе этмек къолай дегиль. Не къадар акърандашыны, меслекдешини, сафдашыны кери къайтылмаз сонъки ёлгъа озгъарды. Базыда сайып сайысына еталмай. Козьлери бунъарлана, юреги сызлай. Бу дюньяда инсан хатырасындан къыйметли даа не къаладжакъ? Къартны шимди эр шейден зияде бу раатсызлай. Эм де раатсызласа да ери бар. Онынъ озю джанлы бир тарих. Рахметли омюр аркъадашы Ребия зейини отькюр, тасавуры кениш, фикири зенгин, хатырасы зийрек къадын эди. Онынъ отузынджы йыллардаки зиялыларымызнен корюшювлери акъкъындаки хатырлавлары язылып къалдырылгъанда, шимдики несиль ичюн насыл къыйметли материал олур эди...

12

Миллий арекетке чешит девирлерде келип къошулгъан, онъа садыкълыкънен хызмет эткен базы федайилернинъ акъсакъал акъкъында фикирлерини келеджек ичюн язып къалдырмакъ файдалы экенини козьде тутып, оларгъа сёз беремиз:

Шефикъа Велиева:

— Къартлыкъ худжур шей. Базыда энъ якъын адамынъ биле сени анъламай. Эвель заман къартлары «ойле вакъыт келе, озь эвине биле сыгъмайсынъ» дегенлери догъру экен.

Юрегим сыкъылгъанда, тарсыкъкъанда, озь озюмни къоймагъа ер тапамай, шимди мени ким анълар экен, деп тюшкюнликке къапылып телефонгъа япышам. Мустафа агъанынъ башыны кутьмеге башлайым. Такъмакълагъан, агълагъан вакътым да ола. Аркъадашым Сулейманнынъ

ватан асретлигинен кечингенини текрарлайым. Биз Озьбекистанда къалгъанымызны, кимсе бизни къайгъырмагъаныны айтам. Бойле лакъырды не къадар девам эткенини сезмейим. Тельнинъ о тарафында энди юзге якъынлагъан къарт булунгъаныны, бельки де меним сёзлерим онъа агъырлыкъ этеяткъаныны унутам. Къарт исе дикъкъатнен динълей, базыда «шай десе» деп ташлай. Амма мен къарарыны къачырам, лакъырдынынъ сонъу олмай. Шунда къартнынъ кескин сёзлерини эшитем: «Айтаджагъынъны айтып битирдинъми? Баш язысыны козь корер. Мен бу диярда энди етмиш йылдан берли мусафирим. Къысметим битмегендир де? Сулеймангъа Къырым къысмет олмады. Я санъа? Меджлис чаресини тапып санъа ода айырды. Чаресини тап да, кочь кет. Шимди эр кеске къыйын. Миллет чекише. Эки ёл арасында къалгъанлар азмы? Кимден имдат беклейсинъ? Сулейман сагъ олгъанда бу лакъырдыларынъны аслы да бегенмез эди. Санъа бойле асабийлешмек ярашмай. Озюнъе базансанъ, къапунъны къапат да, бизге кель. Базанмасанъ, мен барайым. Тек бойле такъмакълардан вазгеч». Мен онъа дарыладжагъым, элимдеки телефон трубкасыны котерип атаджагъым келе. Шунда бу адам менден баягъы зияде урба йырткъаныны хатырлайым. Яваш-яваш йымшайым, юрегим савуша. Озюмдже онынъ сёзлерини талиль этмеге башлайым.

Мен Мустафа агъанынъ сабырына, озюни тутувына, адамларнен муамелесине шашам. Онынъ башындан нелер келип кечмеди? Етмишинджи сенелери адамларнынъ къапуларыны къакъмакъ, мусафирханелерден ер берильмеген адвокатларны акимлерден къоркъмадан озь эвине алмакъ къолай эдими? Ресмий тешкилятларда чалышкъан базы семетдешлеримизнинъ онынънен корюшювден ред эткенлерини, топлашувларда онъа сёз бермегенлерини хатырласам юрегим сызлай. Лякин о бир шей олмагъан киби озь башына ёлуны девам эте, бугунь онъа селям бермеген адамгъа ярын озю селям бере, ойле сойлары хасталансалар я да вефат этселер эр кестен эвель о етип бара. Бир вакъиа аля бугунь козюм огюнде. Языджылар бирлигинде белли эдиплерден бириси «Амди Гирайбай миллетчи шаир» дегенде, Мустафа агъа афакъланып, сычрап минберге котерильгенини ве эзберден шаирнинъ «Хош кельдинъиз большевиклер, Къырымгъа!» деген мешур шиирини окъуп башлагъанынен оны санадан тюшюргенлерини корьгенде, миллий арекетке къатылгъанларны бойле ашалагъанларгъа нефретнен къычыргъан эдим. Мустафа агъаны акъаретлегенлер, онынъ устюнден кульгенлер бугуньде Къырымда ат ойнаткъанларыны, базылар исе утанмадан «мен халкъ арекети ветераным» деп макъалелер язгъанларыны, къафасыз къалем саиплери исе акъикъатны огренмеден бойле сойлары акъкъында эсерлер яратмагъа тырышкъанларыны корьсем къаным къайнай. Мустафа къарт киби акъсакъалларымыз огюнде

озюмни къабаатлы саям ве «устазларымыз, багъышланъыз, биз вакътынен сизлерге мунасип шегирт оламадыкъ, эткен хызметлеринъизни, япкъан эйиликлеринъизни язып, несиллерге къалдырамадыкъ» деп афу сорамакъ истейим...

Решат Джемилев:

— Омюр бир мердивендир, бири минер, дигери энер, дегенлери аят акъикъатыдыр. Биз, девирлер келир де, фаалиетимизни кимлергедир сёйлемек, миллий куреш ёлуна насыл къатылгъанымызны анълатмакъ ихтияджы огюнде къаладжагъымызны акъылымызгъа кетирмеген эдик. Албуки, бу япылмасы керек олгъан фаалиет олып, о несиллерге эдждатлар дюньяны оларгъа сакълап мирас къалдырмакъ ичюн не ишлегенлерини хатырлатмакъ зарур экен. Эбет, девирлер кечкен сайын кягъытлар чюрюй, афызалар зайыфлай, яшайышнынъ къыйынлыгъы намуссыз, виджданссыз шахысларны шашмалата.

Меним Мустафа къартнен чокътан-чокъ къонушувларым, онъа якъын яшагъаным ве деерлик отуз беш йыллыкъ куреш ёлум бойле хулясагъа алып кельди. Мен зоргъа къалсам, юрегим сыкъылса, къафам думанлашса къартнынъ янына ашыкъам. Онынънен арамызда деерлик къыркъ яш фаркъ эткенини де, о меним бабам яшындан кечкенини де ве ниает ёруладжагъыны да унутам. Биз саатлернен къонушамыз, базыда джан агъыртаджакъ дереджеде давалашамыз, халкъ арекети кечкен ёлны талиль этемиз. Бойле вакъытта о манъа эски заман адамы, девирни анъламагъан я да ресмий тильнен айткъанда «консерватор» олып корюне. Амма сонъунда о акълы экенини анълап къайыл къалам, онъа теменна этем.

Арекетимизнинъ бир чокъ аджайип, джесюр векиллери энди арамызда ёкълар, акъыл танышаджакъ акъсакъалларымыз эп эксильмекте. Базыда бизге де «башынъыз чаларды, пейгъамбер яшыны кечтинъиз, сизге даа насыл акъсакъал керек? Озюнъиз акъсакъал олдунъыз» дейлер. Лякин бойле дегенлер баш чаларгъанынен, яш буюгинен халкъ итибарыны къазанмакъ мумкюн дегиллигини, бу намны къазанмакъ ичюн юрек араретинен миллетини анъламагъа тырышмакъ керек олгъанда онъа хызмет этмеге алышмакъ керекликини унуталар.

Вакъты-саати келип мен де Къырымгъа авуштым. Эксери вакътым эв къурмакънен кечеяткъаныны шимди зияде сезем. Эвельси тарсыкъсам, элиме таягъымны ала да, къартнынъ азбарына сюрип бара, юзюм сергиси астында къаве иче, юрекни бошатып кери къайта эдим. Шимди исе Марьинонынъ сокъагъына чыкъсам, токътап, сенинънен ал-эхвал сорайджакъ адамны расткетирмейим. Базыда шимди къапу ачылыр да, босагъада къартым пейда олур, бири-биримизге сарылып, къучакълашып корюширмиз, деп арзлайым.

1994 сенеси чокъ вакътымны Ташкентте кечирдим. Шеэр толу дост-эшим,

танышым олса да, эр эки-учь куньде къартнынъ эвинде булундым. Бу экимиз ичюн де байрам олды. Къарт эки ёл арасында къалды. Онъа Золанкойден бир ода айырылгъаныны, анда барып яшамагъа истегинини айтып битирмей. Лякин къартлыкъ да озь ишини япа. Сонъки вакъытларда юреги зияде раатсызлай. Экимлер азбардан биле чыкъмасыны ясакъ эттилер. Амма оны эвде тутмакъ мумкюн олурмы? Кенеде базарыны озю япа, миллий арекет ветеранларыны зиярет эте. Бойле вакъытта онынъ софрасында туз ве отьмек ашагъан базы яшларнынъ къартнынъ къапусынынъ къайсы тарафтан ачылгъаныны унуткъанларына тааджипленем. Я ватангъа алып кельген ёл бойле къартларнынъ азбарларындан башлагъаныны унутмакъ бизге ляйыкъмы?..

Мерьем Озенбашлы:

— Мустафа агъа мени кечмишимни ве бугунимни багълагъан джанлы копюр. О меним бабам Амет Озенбашлыны, къартбабам ве анамны, намлы шаир дайым Мемет Нузэтни якъындан бильген замандашымдыр. Онынънен чокъ туз, отьмек ашадыкъ. Миллий курешимизнинъ кечитлеринде чокъ давалаштыкъ. Къартнынъ сайлап алгъан ёлундан тайпынгъаныны, сафдашларына хиянетлик япкъаныны корьмедим. Халкъкъа озюни косьтермек ичюн сафымызгъа къатылып, сонъ ондан кери чекилип, кенарда турып, озьлерини акъламакъ ичюн бойле къартларнынъ устюне чёплюк тёккенлер, къартлыгъында акъылыны шашырып, джемаат къапусында юрмеге оларны ким меджбур эте, деп акъаретлегенлер аз олдымы?

Мен Мустафа агъанынъ ирадели, джесаретли, джурьатлы, бир сёзлю адам экенини чокъ керелер шаат олдым. Мен бунъа чокъ мисаль кетирмем мумкюн. Тек 1993 сенеси олып кечкен бир вакъианы икяе этмек истейим.

Июль айынынъ сонъунда невбеттеки къурултайгъа Мустафа агъаны да давет эттилер. Бу вакъыт Ташкент-Волгоград поездинден бир вагонны Акъмесджиткедже къатнамасына мусааде этильген эди. Бу вагоннен де эксери делегатлар кетеджеклер. Меджлис реиси Мустафа Джемилев чаресини тапып къартны къурултайгъа алып кельмекни риджа этти.

Мен онынъ эвине бардым. Къарт тюшюнджели, озюне чокъ инанмагъаныны айтып ташлады. Бир къач куньден сонъ кене де Мустафа агъанынъ эвинде къурултай акъкъында лаф ачтым. «Озюнъизге базансанъыз, алып кетейим», — дедим. «Эбет, сен экимсинъ. Санъа инанмакъ мумкюн. Бир даа Къырымгъа бармакъ къысмет олурмы?» — деп разы олды. Лякин демирёл джедвели денъишкенини, поезд бир саат эвель, Москва вакътынен кетеджегини унуткъанмыз. Машинанен Мустафа агъагъа бардым. Эмин-эркин машинагъа минип, вокзалгъа ашыкъмадан кирип барсакъ, энди еринден кочькен поезднинъ сонъки вагоныны корьдик. Мен шашмаладым, не япаджагъымны бильмейим. Эвге къайтмакътан башкъа чаре ёкъ. Шу вакъыт

къарт шоферге эмир этти: «Машинанъны айда. Янъыёлнынъ вокзалында поездке етиштирирмиз». Шофер де манъа, де къарткъа бакъты. «Мустафа агъа, шакъа этесинъизми шу?» дейим. «Нечюн шакъа этейим. Янъыёл ярым саатлик ёл. Ёлдан къайтмакъ олмаз», — деди кестирип. Текрар машинагъа отурып, Янъыёлгъа тараф кеттик. Къарт сес-солукъ чыкъармай. Сездирмеден онъа козь ташлайым. Къарт узакъларгъа тикиле, манъа тараф чевирилип бакъмай. Юрегим чапалана, манълайымдан тер чыбыра.

Янъыёл вокзалына келип киргенимизнен поезд кочьсе олурмы? Мен бузладым. Къарт исе озюни сыкъмай. Де манъа, де шоферге бакъа. Шофер оны шу заман анълаcа керек: «Бензин къалмады», — деди. Къарт исе бир шей олмагъан киби яваш-яваш адымлап бизден узакълашты. Чокъ кечмей, янымызгъа келип токътагъан таксининъ пенджересинден эвель онынъ башы корюнди, сонъ исе сеси эшитильди: «Тез олунъыз, юклерни мында авуштырынъыз. Поезднинъ ардындан етмелимиз». «Бу да насыл шей? Парамыз етерми?» — дедим шашмалап. «Етмесе, сонъ берирмиз. Таксиджи озюмизнинъ йигитлерден. Меселени анълай», — деди къашларыны тююмлеп къарт.

Биз поездни Джизакъта къувуп еттик. Мен бу сабырлы адам эр шейге даянгъанына даа бир кере де эмин олдым.

Мустафа агъа айткъан сёзюнден къайтмагъан, сечип алынгъан ёлундан чекильмеген, халкъ ичюн тек парасыны дегиль, джаныны биле аямагъан бир адамлыгъыны меним огюмде къартлыгъында кене тасдыкълады...

Ахтем Абкеримов

— Такъдир муджиби, манъа энди чокъ йыллардан берли Мустафа агъанен якъын яшамакъ сырасы кельди. Биз бири-биримизге ойле алыштыкъ ки, базыда акърандаш киби, базыда баба-бала киби къонушамыз. Онынъ муляйим табиатына, саделигине, инсаниетлигине сёз ёкъ. Къарт сонъки вакъытларда чокъ тарсыкъа, миллий арекет ветеранлары деп озьлерини косьтермеге тырышкъан, лякин 60-70-инджи сенелери бизге чокъ кедерлер эткен адамларны анъгъанда козьлери бунъарлана, асабийлеше, «я олар ватан асретлиги не олгъаныны биле экенлерми?» деп текрарлай.

Къартнынъ азбарында раат отургъаныны бильмейим. Эрте баарьден кеч кузьгедже элинден курек, чапа, макъас тюшмей. Юзюм сергисини озю бакъа. Етиштирген махсулыны достларына, къомшуларына дагъыткъан сонъ къалса, базаргъа алып чыкъа. Маалледе онынъ майыс киразыны, эрте алмасыны ве ниает юзюмининъ дадыны бильмеген адамны тапмакъ къыйын. Мен онынъ ишкирлигине авес этем.

Етмиш сенелерининъ шиддетли судлар, такъыплар девиринде онынъ азбарындан адам эксильмей, собасынынъ сёнгенини бильмейим.

Байрам-сейранларда, той-джыйынларда мытлакъа манъа хабер эте,

«джемааттан артта къалма» деп тенбиелей, сырасынен къаерге барыладжагъыны анълата. Мен онынъ дикъкъатлылыгъына, сезгирлигине шашам. Балаларны Къырымгъа ёллап, хасталыгъым себебинден Ташкентте къалдым. Асабийлешип, кене хастаханеге тюшкенде, эр кестен эвель янымда къартны корьдим.

Аркъадашым Эминенен берабер Мустафа агъанынъ татлы-татлы субетлерине алыштыкъ. Къартнынъ джемааткъа эткен эйилигини насыл этип къайтармагъа биле бильмейсинъ.

Бир кереси къарт чанъ къакъып, «Ахтем, шимди сен манъа керексинъ», деди. «Ярын барсам олмазмы?» — дедим. «Бельки ярын кеч олур», — деп кестирди. Оны тёшекте корьдим. Эвельки киби муляйим сеснен сёйленип башлады: «Мен къач яшымда экенимни унутма. Залонкойден манъа бир ода айырдылар. Кузьге къадар ёлгъа чыкъмагъа базанмайым. Экимлер мусааде этмейлер. Сенинъ ватангъа кетмек ниетинъ барлыгъыны билем. Хаста адамсынъ, анда барып, ёллар ичинде чекишме. Мен Мустафагъа (Мустафа Джемилевге) мектюп язайым. Мен анда баргъандже, сен манъа бериледжек эвде яшап тур. Озюне келишикли бир station дуракъ тапкъан сонъ авушырсынъ...»

Бойле теклифтен абдырадым. Тиз устюне отурып, къартнынъ янакъларындан, эллеринден опьтим. Къувангъанымдан козьлерим яшлангъаныны, олар къартнынъ янакъларыны сылаткъанларыны тек шу вакъыт сездим.

Мустафа агъа иште бойле адам. О бир сёзнен айткъанда, адам пашасы.

Эдие Мурадасылова (Джемилева):

— Мен халкъ арекетине етмиш сенелери къошулдым. Лякин онынъ шекилленюв девирини уйкен аркъадашларнынъ гъайретлеринде корьдим. Шимди базылар миллий арекет Фергъана, Самаркъанд я да дигер шеэрлерде догъды деп айтмагъа ве атта язмагъа севелер. Къырымтатарларнынъ ватангъа къайтувы ичюн куреши къайнагъан оджагъы Бекабад олып, миллий арекет иштиракчилери куреш дерсини бу ерде кечтилер ве оны бизлерге де ашладылар.

Дженк йыллары джебэ ичюн маден чыкъараджакъ ишхане къурмакъ заруриети келип чыкъкъанда Бекабад маден заводына темель къойылды ве оны чалыштыраджакъ Фархад ГЭСнинъ къуруджылыгъы башланды. Бу ишханелер ичюн уджуз ишчи кучю керек олгъанда ял алмагъа бир къарыш талдасы биле олмагъан бу чёльге айван ташылгъан вагонларнен къырымтатарларны кетирип бошаттылар. Шу йыллары Озьбекистанда шараити энъ агъыр, землянкаларда сонъки нефеслеринедже ватангъа къайтмакъ умюдинен яшагъан бутюн къоранталар къырылгъан мекян — бу Бекабад олды. Сагъ къалгъанлар исе ГЭС къуруджылыгъында ве маден заводынынъ цехлеринде къара ишлерде чалыштылар. Оларнынъ арасында

Джеббар Акимов, Сеитумер Эминов, Эдие Топчы, Зейнеп Лёманова, Осман Эбасанов киби халкъымызнынъ танылгъан бир чокъ зиялылары барлыгъыны унутмакъ мумкюнми? Бизим ана-бабаларымыз да бу джеэннемден кечтилер.

Шунынъ ичюн де миллий уянув Бекабадда башланды ве онынъ башлангъыч ирмакъларынынъ ог сафында Джеббар агъа, Осман агъа, Муарем агъа, Сеитумер агъа киби ватанперверлер, къальплери буллюр киби темиз, аркъадашларына хиянет этмеген, яшлыкъкъа ишанчнен бакъкъан курешчилер булундылар, олар джемааткъа куреш нумюнесини косьтердилер. Мен шу муитте оськениме, оларны озь козьлеримнен корьгениме бахтлым.

Мустафа агъанен де Бекабадда таныштым. Оны бабам киби бегендим. Онынънен достлаштым, мен анълы оларакъ шай дейим, чюнки о акъранымыз олмаса да, бизлернен меслекдеши ве сафдашы киби къонуша. Мен Мустафа Джемилевнинъ агъасы Асангъа акъайгъа чыкъып, Ташкентке авушкъан сонъ къартнынъ эви меним экинджи эвиме чевирильди.

Оджа биз ичюн акъикъий устаз. Йымшакъ, муляйим сеснен лакъырды эте, янълышларымызны корьсе, незакетнен анълата, кедерлеримизни сезсе пиязлай, гонълюмизни котере. Амма келишмеген иш япсакъ, аямай тазирлей. Базы себеплерден бир-эки афта корюнмесек, раатсызлана, атта эвимизге келип ал-эхвалымызны сорай. Кимседен джаны агъырмай, адамларнынъ къабаатларыны къолайлыкънен багъышлай.

Мен онынъ меслекдешлерине, сафдашларына, акърандашларына, айны заманда халкъ иши ичюн курешкен яшларгъа нисбетен урьметине, джумертлигине, болюреклигине сукъланам. Мустафа агъанынъ гъайретнен, садыкълыкънен, халкъы огюнде омюр бою юрек паклиги ве араретинен хызмет эткени акъкъында адалетли фикир айтмакъ гунях дегиль...

Халкъымыз арасында белли бу адамларнынъ айткъанларына даа не къошмакъ мумкюн! Оларнынъ эр бири энди чокътан берли къартны биле ве онъа энъ ляйыкъ къыйметни де олардан башкъа кимсе кесип оламаз. Аскерлер дженклешелер, халкъ енъе, дегенлер. Оларнынъ эр бири миллий арекетте аскер дегиль де, халкъ векили. Халкъ исе ич бир вакъыт янъылмай...

13

Япракълар тёкюльди. От-оленлер сарарды. Ава денъишеджек. Бельки топракъ бузлайджакъ, бельки къар ягъаджакъ, чюнки кузь энди битмек узьре. Битмек узьре... лякин биткени ёкъ. Тереклер суса, маъзюн акъкъан сувнынъ аэнкине динъленип туралар. Кимерде узакътан кучьлю ель эсе. Даллар тепренип алалар.

Шимди ава булутлы. Тосат-тосат рузгяр улуй... азбар узериндеки япракъларны айландыра-уюрильдире, узакъларгъа алып кете. Сувукъ рузгярнынъ инъильтиси юрегининъ теренликлеринде уюгъан агъыр ислерни къозгъалай, бир заманларда аятында юзь берген, сонъра текмиль унутылгъан вакъиаларны хатирине кетире. Ичинде хош арарет асыл ола, арарет ич бир вакъыт текрарланмайджакъ, къыйын ве намуслы генчлиги...

Пенджере огюндеки шымшыр ве айляндыра, ельден сынып кетер киби, ашагъы эгилелер, сонъра кевделерини тим-тик догърулталар. Шымшыр эбедий ешиль япракълы терек. Эвель-эзельден къырымтатары азбарында шымшыр осьтюрген. Оны кучюджик экенде, топрагъы такъымынен Къырымдан кетирип бу ерде отурткъан эди, энди эппи вакъыт олды. Шымшыр — узун аят ве метинлик темсили эсап этиле. Кучюк терек. Пармакъ къадар кесеги сувгъа тюшсе, батып кете. Ойле агъыр.

Эвнинъ ичи улькюн. Ойле ки, дивардаки саатнинъ елькъуваны къайсы ракъам устюнде экенлиги сечильмей. Оджа куньдюз куню электрик чырагъы якъмагъа истемей. Якъса, козьлери ёрула, яшлана. Эвельси бойле олмай эди. Эвде бу арада озюнден башкъа кимсе ёкъ. Тышарыда Жучок афыргъан киби олды. Элесленди... бир талай динъленип турды, сес-солукъ ёкъ. «Бельки меним эшиткеним башкъа давуштыр». О бойле тюшюнгендже электрик чанъы къакъылды. «Демек, эвге мусафир буюрды...» Софагъа чыкъты, налынгъа бенъзер алчакъ къатты табанлы чаблаларны аякъларына илиштирген сонъ барып азбар къапуны ачты.

Къапу огюнде яш десенъ, пек яш дегиль, къарт десенъ къарт дегиль, муневер чехрели адам тура. Онъа якъынлашты. Къаршысында Решат... Решат Джемилев. Таягъына таянгъан, къара къалпакълы, ихтияр адам, азачыкъ огге чыкъыкъ манъылайы астындаки киргин козьлерини къартнынъ бенъзине догърултты, онъа бакъты-бакъты, ичтен кулюмсиреди, тыштан бельки тааджипленди. Виджадан дегенинъ бу къадар олур. Корейим, мени таныйджакъмы? — деп тюшюнди Решат. «Козьлериме яхшы бакъынъыз. Мени танымасанъыз, ким экенимни айтмайджагъым. Истесем, къайтып кете билем».

Эбет, ойле япмагъа эрлигим етишир. Бизде, татарда, худжур къылыкълар аз дегиль. Олардан сизге бир нумюне косьтермек мумкюн. Мен сизни корьмек

ичюн кельдим ве ... корьдим. Энъ муими-бу!»

Мусафир акълы. Незакет сынъырсыз дегиль. Оджа буны анъламагъанлардан дегиль. Албуки, оджа къапуны ачып, тышкъа козь ташлагъанынен оны таныды.

— Сайгъылы, Решат! Манъа кельдинъми! — деди ихтияр адамгъа. Давушы эджанлы чыкъкъаныны дуйды. Решатны танымагъан олса, онынъ ичюн чокъ айып олмайджакъ эди. Таныды... Решат айретте къалды. Юзю бирден акъчиль ренк алды, онъа яры севинчли, яры кедерли назар ташлагъаныны корип, гонълюни алмакъ, озюнинъ бу корюшювден мемнюн экенини бильдирмек ичюн:

— Сен гъает алидженапсынъ! — деди.

— Мен озь зияретимле сизни тааджиплендирмек истедим, — деди Решат. — Албуки акси олып чыкъты. Мени унутмагъансынъыз.

— Сизни унутмакъмы? Бу мумкюн дегиль! — деди къарт. — Чюнки сиз биринджилер эдинъиз. Биринджилер унутылмай.

Решат оджанынъ багърына атылды, о мусафирни къучакълады. Ал-эхвал сораштылар. Бу тешрифат чокъкъа сюрди. Биткен сонъ эвге кирип отурдылар.

— Сизни корюв меним ичюн буюк шереф, къартым! — деди Решат самимиетле.

— Догърусы, корюшип олурмыз деген умюдим ёкъ эди, — деди козьлери яшланып эв саиби.

Эв саиби кулюмсиреди, сусты. Решатнынъ айретли нидаларына «Сабыр эт. Эписи хусусында тафсилятлы изаат алырсынъ!» деп тюшюнген киби сезильди. Мучелерини топлады, пекитти, эвеля ичинде чалкъангъан арäретли, зейининдеки фикирлерни тертипке чекти. Решатнынъ сёзлерини эшитмеди. О бойле сукюнет ве тюшюндже ичинде кечкен сонъ, эв саиби козь къапакъларыны мусафирге котерди.

— Бу диярны терк эткен адамнынъ анджакъ бугунь апансыздан келюви эльбетте... — Оджанынъ лафы бу ерде узюльди. О, боюныны огге узатып, къач дефа юткъунды, сонъра девам этти. — Эльбетте, бойле зиярет ич бир тасавургъа сыгъмай.

— Умютсизден келювимде, мен, бир иляйилик корем. Аньанелеримиз муджиби шегирт оджасыны зиярет этмеге борджлу. Амма биз, оджам... бизлер, кимер земане адамлары, озюмизни аньанелеримизден юксек эсап этемиз.

Мусафир оджанынъ чалыкъ, акъыллы сёзлерини динълеген арада, эв саиби аякъкъа турып, эвде кимсе ёкълугъы себебинден, озю ашханеге чыкъып, къаве пиширип кетирмек истегинен къапугъа догърулды. Решат онынъ ниетини анълап токътатты.

— Замет этменъиз! — деди. — Отурынъыз, бираз къонушайыкъ! — Оны ерине отурмагъа меджбур этти. Озю бир талай сусты. Сёзю не узеринде

узюльгенини эске кетирмек ичюн тюшюнди... хатырлап оламады. Оджа, ничюндир, лафыны энди девам этмек истемеди. Дамарлары когерек чёкюрли къолунен башыны манълайындан тутып, елькесине таба, сонъра аксине сыйпады.

Тышарыда копек бир афырды, сонъра тынды. Ят адам кельсе, авулдысы кескин ве девамлы ола. Бу, гъалиба озюмизнинъки. Оджа бойле фикир иле еринден къыбырдамай къалды. Тезден софада аякъ давушлары чыкъты, сонъра ичери Сайде апте кирди. О тюкянгъа кеткен эди. Кельгенине пек севинди. Чюнки эвде, хусусан баягъы мутебер киши булунгъан вакъытта, къадын ёкълугъы буюк мешакъат.

Оджа къалпагъыны алып башына кийди. Къалпакъ озь саибине чокъ йыллар намуснен, виджданнен хызмет этип кельгенини эслемек кучь дегиль.

Бираздан Сайде апте къаве пиширип кетирди. Олар хошнутлыкъле ичтилер. Онынъ бенъзиндеки ифаде тосат-тосат денъишти, отургъан еринде базан бир янбашы устюнден тюшти, дигери устюне минди. Козьлери чехресине бунъарлы ве кергин бакътылар. Мусафир бир шейлер сорайджакъ, бельки де бир шейлер устюнде давалашаджакъ, амма джесарет этип оламагъан киби корюнди.

— Къач яшындасынъыз оджам? — деп сорады ондан незакетли кергинликни бираз йымшатмакъ истеди.

— Докъсан секиздем, — деди эв саиби. Оджагъа бу суаль башкъалар тарафындан тек бир дефа берильмегени малюм эди. Решатнынъ беденине санки бис санчылды. Титреп кетти. Докъсан секиз яшында адам... бойле дедиль, зийрек, бойле юксек араретли. Мусафир озюнинъ алына окюнди. Сюргюнлик, лагерь оны пек эзди, пек хырпалады. Аля онынъ серпиндиси алтында.

— Айып этменъиз, мен кимерде о йыллардаки вакъиаларнынъ озюнен яшайым, — деди оджа яваш-яваш ачыла башлады.

— Бу адамнынъ бутюн бир омюри. Сачларым агъарды, оджам! Бу догъру. Амма оларда, о сачларда, къабаат ёкъ.

— Сачларда, шубесиз, къабаат ёкъ, — оджа онынънен разы олды, озю терен кокюс кечирди. Козьлериндеки яшларны Решаттан гизлеерек, юзюни пенджере бетке чевирди. — Сачлар ничюн къабаатлы олсун! Ёкъ, олар къабаатлы дегиллер! Бутюн иш такъдирде. Кечкен вакъыт ичинде мермер уфанды... Демир тотланды. Адам не? Адам тунч киби... бильгениндже яшады. Элинден кельген ишни япты. Мен эп шу Мустафа оджам. Эбет! Эп шу Мустафа оджам! — деп текрарлады эв саиби. — Эп шу къартлыкъ! Ве эп шу азбарда доланам!

— Бу азбар дегиль, бир къале. О не къадар адамны сыгъындырды, оларны араретинен исиндирди, куреш ёлуна миндирди. Чатышма девиринде, эп огге ынтылгъан орду ардында не къадар йыкъылгъан, хырпалангъан койлерни

къалдыра. Шефкъатсыз омюрден хорлангъан, эзиетленген адамлар кене яваш-яваш аякъкъа туралар, харабелерни гъайрыдан тиклеп башлайлар. Шимди бу азбарны да онъа ошатам. Онынъ босагъасындан не къадар адам атлап кечти? Оларнынъ эписи эп огге ынтылды. Амма эв саибини озюнен алып кетмекни акъылына кетирмеди.

— Куреш амансыз шей, — дей Мустафа оджа. — Душман акимиети алтына тюшкен адам аягъыны ерге къавий басмакъ, башыны юксек тутмакъ керек. Тээссюф, бу эр кеске хас къабилиет дегиль.

Оджа ве шегирт меслекдешлерининъ эписининъ такъдирлерини анъдылар. О, къальбинде къайгъы киби, сакин чехре, сувукъкъанлыкънен сёйленди, сёзлеринде эеджан сездирмеди, зира фаджиаларнынъ юзь бергени чокъ йыллар олгъан, оджанынъ юрегиндеки яраларны артыкъ эт багълагъан, козьлеринден яшлар акъа-акъа ниает къуругъан аджизлик энди кечкен. Гуя ойле. Лякин, кечкенми, аджеба? Аятнынъ озю сакин тертипте яратылгъан, деп бакъа кельди оджа фаджиалы вакъиаларгъа. Инсан махлюкътан фаркълы. Инсан адалет ичюн курешмек керек. Оджанынъ меслекдешлери Ватан огърунда дженклештилер, онъа къайтмакъ ичюн курештилер ве шу эйи куньлерни корьмейип, бу тар дюньяны терк эттилер.

Дженк биткенине элли йыл олмакъта. Душман атешине якъылгъан-йыкъылгъан шеэрлер ве койлер артыкъ янъыдан къурулды. Сагъ-селямет, яхут эльсиз-аякъсыз яры джаннен къайтып келип, сонъра ичери атлагъан эвлерининъ къапулары огюнде токъталап, седжде эткен, босагъасыны опип, сонъра ичери атлагъан эркеклернинъ энди ольгени ольди, къалгъаны къалды. Яш къоджаларындан махрум къалгъан келинлер къартайды. Бомбалар джеэннеминден тесаддюфен къуртулып къалгъан балалар осьти-буюди... оларнынъ да балалары олды. Къартаналар торунларына къартбабаларынынъ джесюрликлерини икяе этелер. Чёльде унутылып къалгъан сынықъ пулемётларны, топ арабаларыны топракъ орьтти, узерлерини от бийледи. Амма адамларнынъ агъызларындан «эляк олды», «эсир тюшти», «концлагерь», «газ собасы» сёзлери аля тюшмейлер. Къырымтатарлар исе буньа къошма оларакъ «сюргюнлик» сёзюни унутмайлар. Элли йылдан берли ватанларына къавушып оламайлар. Олар аслы насыл къабаат ишлегенлер? Олар ярым асырдан берли бу суальге джевап арайлар.

Решат не деди? «Сакин чехре иле...» дедими? Ёкъ! Къарткъа ойле корюнмеди акъикъатта Мустафа оджанынъ озь меслекдешлери хусусындаки тюшюнджелери адалетли... О, суаллерге джеваплар бермеге алышкъан. Ялынъыз шу. Рух мушаделерге кельгенде, оджанынъ юрегиндеки яра аля тазе экенини анъламакъ кучь дегиль.

— Билесинъизми, — деди оджа, — мен дженкте олгъан адамларымыз акъкъында якъыджы хаберлер чокъ эшиттим. Ойле хаберлер эшиттим ки джигерим тельче-тельче ола эди. Шу себептен ольгенлерден зияде

къалгъанлар хусусында тюшюнмеге къарар берген эдим. Къарарымны шимди озюм боздым.

Оджа энди ихтияр адам, юреги индже. О назик юрекни текрар орьселемек истемеди. Кедерли о лафны кести.

Тыштан рузгяр кучьленди. Шымшырнынъ даллары салланды. Ичери яваштан Сайде апте кирди.

— Субетинъиз аджайип... Факъат бир тенеффюс япсанъыз, фена олмаз эди — деди оларгъа. — Сизинъ ичюн енгиль емек азырладым.

— Риджа этем, — деди оджа. — Юр, земане тильнен айткъанда, текаран къапынайыкъ. Сен ёлдан кельген адамсынъ!

Решат кулюмсиреди, еринден турмагъа ашыкъмады. Бир шей беклеген, бир шей айтмакъ истеген киби сусты.

— Мусафир, — демек, мытлакъа къарны ач олмакъ керек. Ойлеми? — деди алчакъ давуш иле. — Мен сизни чокътан берли энди корьдим. Бир даа корип оладжаммы, бильмейим. Емек къачмаз. Сизден сорайджакъ шейлерим исе гъает чокъ.

— Догъру! Емек къачмаз, лякин сувар. Сувгъан емек башкъа, — деди о, — Эвеля ашанайыкъ.

Мусафир дюньянынъ оджанынъ озю киби къарт, мусафирченлиги адетимизге меджбурен таби олып, еринден турды.

Емектен сонъра текрар субет девам этти. Не ичюндир къонушув эп отузынджы сенелерге барып къуралды. Решат, адамнынъ яшы буюген сайын балалыкъ чагъыны чокъ хатырлай дегенлерине эмин олды.

— Къартым, сиз оджалыгъынъызнынъ ильки куньлерини чокъ хатырлайсынъыз. Эбет, о йыллар, боранлы-фуртуналы девир эди. Онынъ шимдики аятнен багъы насыл?

— Решат эфенди, бу шуки, шимдики фаджиамыз иште о заман башланды.

— Дигер бир меселе даа, — деди мусафир. — «Эфендилер» ... Мен лакъырдынъызны дикъкъатнен динълейим! Тааджипленем... Окъумыш адамларнынъ эписине эфенди дейсинъиз... зевкълы шей! Шура мектебинде бу насыл эфендилер? Янъы акимиетнинъ бизге кетирген аджайип сёзю «аркъадаш» эди. «Аркъадаш»! Бойле шерефли сёз мевджут экен, эфендиге не аджет?

— Мантыкъий нокътаи назардан, сиз акъылысынъыз! Амелий джеэттен меселе олдыкъча муреккеп... «Эфенди» сёзюне озюм де чокъ итираз эттим, лякин оны ташлап оламадым. Ондан та, отузынджы сенеге къадар къуртулып оламадыкъ. Халкъ оны къулланып алышкъан. Бирден ташлап оламай. Эм... бунда мефкюревий макъсат ёкъ... Мен акъикъатта олгъан вакъиаларны икяе этем. Ишнинъ даа бир джеэтини унутманъыз ки, бу девирде эфенди унваны иле анъылгъанларнынъ буюк къысымы сонъундан фыркъа ве шура хызметлерине тайин этильди, халкъ комиссарлары олдылар. Сонъра биз оларгъа аркъадаш дедик.

— Мен сизинъле разым. О заманда меселе тек унванда дегиль эди. Амма шимди 1994 сенеси... «Эфенди» къулакъкъа тик келе. Девирни назар итибаргъа алсакъ, сизни, эльбетте, анъламакъ мумкюн.

— Решат эфенди... о къадар фена дегиль. Эбет, арадан алтмыш йыл кечер де, биз кене бу сёзни хатырлармыз, деп кимнинъ акъылына кельген. Амма заман айры адамларнынъ истегинен иш корьмей. Мен элимден кельгендже яшадым, чокъ шейни анъламакъ истедим. Лякин инсан омюринде эписине наиль олмай экен. Халкъ нафиле ерде шойле демеген:

Сувлары акъар гидер,
Ташлары ювар гидер.
Бу дюнья, бир пенджередир,
Эр гелен бакъар гидер.

Ичери яваштан Сайде апте кирди.

— Бир яш адам телефонда Решатны сорай, — деди къарткъа мураджаат иле.

Демек, Решатнынъ мында экенинден хабери олса керек. Олар телефон давушыны ичериде эшитмегенлер. Къонушма оларны эсир эткен.

— Телефон? Эбет! Эбет! — деди Решат. Сычрап турды, плащыны алып, деръал элини енъине сокъты. — Аркъадашыма тез къайтырым деген эдим. Кеч олды!

Оджа мусафирни токътатып оламады. Эв саибининъ «Ашыкъма! Бу гедже бизге къал!» деген риджасыны динълемеди. Эшитмек биле истемеди.

— Сагълыкънен къалынъыз, севимли къартым! — деди Решат. — Биз даа корюшип олурмызмы, бильмейим. Чокъ емегинъизни едим. Элял этинъиз!

Мусафир юксек эеджан ве мемнюниетле кульди.

— Элял олсун, Решат эфенди, — деди оджа, лякин богъазына бир шей тыкъалды, давушы къалтырады. — Сиз ичюн къапумыз ачыкъ, тёрюмиз бош!

Олар къучакълашып савлыкълаштылар. Решат къапудан чыкъкъан сонъ алель-аджеле адымлап, къарттан узакълашты. Оджа эппи вакъыт онынъ пешинден бакъып турды да, яваш-яваш адымлап ичери кирди. Аджеба, бу оларнынъ сонъки корюшювими? Алла сакъласын. Барсын, оларнынъ илеридеки корюшювлери тувгъан юртта олсун...

14

Эм де шай олды. Онъа даа эки дефа Къырымда булунмакъ къысмет олды. 1996 сенеси Учюнджи Къурултайда мусафир оларакъ иштирак этти. Мен юкъарыда къайд эткеним киби, къурултайда тенеффюс олгъан вакъытта оджа манъа ишмар этти:

— Узакъ кетме. Бараджакъ еримиз бар.

— О да насыл ер?

— Ашыкъма, билирсинъ. Барыладжакъ эвнинъ саиби, койдешинъ... Бельки де, союнъ чыкъар!

Шу арада Мерьем Озенбашлы бизге якъынлады: «Айды, юринъиз. Машина беклей», — деп бизни тышарыгъа башлады.

Шунда мен ильк дефа Марьино къасабасына адым аткъан эдим. Араба къапу огюнде бизни беклеген адамны узакътан биле таныдым. О акъикъатен де манъа таныш, Алуштагъа якъын Улуозен коюнден Решат Джемилев эди. Оларнынъ къучакълашып корюшкенлерине, опюшкенлерине сукъландым. Баба-бала киби эппи вакъыт бири-бирлерине бакъып турдылар. Ичери кирдик. Софада бизни къаршылагъан эв бикеси Зера аптенинъ джезвеси энди соба устюнде эди.

Олар къаве фильджанларыны эллерине алмагъа етиштирмедилер, лафкъа тутундылар. Озюни пек бахтлы сайгъан Мустафа оджа: «Буюк Танърымдан тилеклеримнинъ бир къысмыны корьдим, энди сонъки энъ мукъаддес истеклеримден бири, акъикъат огърунда куреш тарихына парлакъ саифелер язгъан къараман халкъымнынъ бир тамам ватанымызгъа къайтып, кенди девлети ве кенди оджакъларыны тиклегенини корьмек истейим», — деди.

Мустафа оджа олюмини тюшюнген, амма олюмден къоркъмагъан инсан эди. Аят ёлунда чокъ агъыр куньлер корьди. Лякин умют ве ирадесини джоймады. Курешти. Къартлыгъы ве кучьтен тюшкенине бакъмадан, замандашларынен багъыны узьмеди...

Ильк баарь, даа догъруcы къадынлар байрамы куню эди. Эвимизде мусафирлер. Олар аркъадашымны хайырламагъа кельгенлер. Татлы-татлы къонуша эдик. Телефон чынъылдады. Трубканы алгъанымнен къарыкъ сесни эшитип абдырадым: «Сафтер, сенъсинъми? Якъында корюнмединъ. Мен бираз алсызым. Сайде аптенъ эки куньде къайтырым, деп, Самаркъандкъа кеткен эди. Чокъча эгленди. Сен манъа керексинъ. Беклейим...» деди, агъыз ачмагъа етиштирмедим, трубканы къойды...

— Тынчлыкъмы шу? Ким чанъ къакъты, — деди омюр аркъадашым.

— Тынчлыкъ. Мустафа къарт бираз алсызлангъан. Мени беклей, — дедим яваштан. — Мусафирлерни къалдырып кетмек насыл олур экен?

— Насыл оладжакъ. Озюмизнинъ адамлар. Джанлары агъырмаз. Тынчлыкъ олса, чокъ эгленме.

— Эбет, енгиль олса, раатсызламаз эди...

Азбар къапу ачыкъ эди. Даима къапалы тургъан къапунынъ ачыкълыгъы мени шубелендирди.

Ашыкъып, абынып-сюрюнип эвге кирдим. Ода салкъын. Къарт тёшекте, козьлерини тавангъа тикип ята. Къапу ачылгъаныны сезип, мен тарафкъа чевирильди.

— Кельдинъми? Келеджегинъни биле эдим, — деди къарыкъ сеснен.

— Не олды, я? Къышта биле майканен юрген адам ёргъангъа сарылгъансынъыз, — дедим шакъа тарзында.

— Къартлыкъ белясыдыр да. Сайде аптенъ пиширип кеткен емек акъшам битти. Алсызым... Ич олмагъанда санъа васиетимни айтайым, — деди.

— О насыл васиет? Шимди собаны якъайым да, бир шейлер такъыштырырым. Эвден емек де кетирдим. Къапынырсыз. Сонъ васиетинъизни айтмагъа етиштирирсиз.

— Шай дейсинъми? Догъру айттынъ. Бойле ятмакънен иш битмей. Сайде олгъанда иримчикли янтыкъ япар эди. Бу санъа кучь. Хамыр ашы къадын иши. Софада къартоп бар. Сувгъа къартоп пишир. Туршунен ашармыз. Майнен туршу къартопкъа пек келише.

Соба яныл, эв къызгъандже къартоп да пишти. Холодильниктен сарыягъ, туршу алып кровать янындаки скемлеге къояджакъ олдым.

Къарт бирден еринден турды да, аякъларыны кроваттан салландырды.

— Не, сен мени мытлакъа джайды, беллединъми? Мен къолайлыкънен джан теслим этеджеклерден дегилим. Столны якъынджа чек. Замет олмаса эллеримни чайкъамагъа сув кетир...

Мен олдыгъына коре софра донаттым. Экимиз емекке тутындыкъ.

— Олян, мытлакъа унутканым. Холодильник кошесиндеки банкны абайламадынъмы. Бугунь къадынлар байрамы да.

— Вазгечинъ шуны, алсызсыз да.

— Мен токъуштырырым, сен ичерсинъ. Сонъ мени дикъкъатнен динълерсинъ.

Къонакъбайнынъ айткъаныны япмагъа меджбур олдым. Оджа озюни тиялмады. Бир къач ютум шарап уплады.

Сонъ яваш-яваш, муляйим сёйленип башлады:

—Шимди манъа сеннен Ахтем якъын отурасынъыз. Эгер де манъа Алла Талягъа джанымны теслим этмек керек олса, джеседимни ювмакъ шарт дегиль. Меним кийильмеген костюмим бар. Оны кийдирирсиз, гробкъа къоярсыз. Меним шалтыр-шултыр кемиклеримни, бурюшкен тенимни корьмесинлер. Дуаларгъа да чокъ адам чагъырмакъ шарт дегиль. Мен бильген бир къач къартны чагъырсанъыз етер...

— Шаштынъызмы, шу? Я сиз мусульмансыз да? Бунъа джемаат не дер?

— Мен джемаат-пемаатны бильмейим. Сайде аптенъ шашмаламасын, деп

санъа айтам. Сенинъ элинден кельмесе, япаджакъ сою тапылыр, — деп козьлерини къапатып бираз турды ве сонъ ачты.

Теним сескенди. Эллерим къалтырагъан киби олды. Буз-бузладым. Адам оледжегини сезсе, севген емегини арзлай, рыскъыны ашап джан бере, дейлер. Ёкъса, къартнынъ сонъки куню якъынмы? Я шимди кечинсе, не ишлерим, кимге чапарым? Тюшюнджеге далдым. Насылдыр кучь манъа сездирип, «озюнъни эльге ал. Эр кеснинъ бу дюньяда шойле бир куню бар» деген киби олды...

— Къоркъма сакъын. Мен даа оледжегим ёкъ. Юзге даа бир йылгъа якъын вакъыт бар. Юзге адымламагъа мусааде этерсинъ де, — деди адети узьре шакъанен кулюмсиреп.

Не къадар йылмаймагъа тырышмайым, чырайым денъишкенини къарт сезмей къалмады.

— Тарсыкъма. Мен даа ольмеге ашыкъмайым. Эр йыл 8 Мартта мезарлыкъкъа бара, аркъадашым ве къызымнынъ, торунларымнынъ къабирлерини зиярет эте эдим. Бу сефер япамадым. Кейфим бираз уймады. Бир къач куньден биз тарафкъа айлан. Тёшектен вазгечсем, берабер Камалангъа барармыз.

Шу вакъыт къапу ачылды. Мен ашыкъып азбар къапуны зынджырламагъа унуткъаным. Чанъ къакъылмады да, сюрип кельген мусафир ким экен, деп чевирилип бакътым. Босагъада Ахтем Абкеримов тура. Элинде бир бутылка кефир ве тазе булка...

— Къартым, не олды я? Тюневин келеджек эдим. Мусафир басты, — деди.

— Не, бу сизге къадынлар байрамы дегиль де, эрлер байрамымы? Сафтерни де, сени де мусафир басты? — деди кулюмсиреп къарт. — Шимди кельгенинъе де бинъ шукюр. Сизлерден хатрим хош. Керексиз замет эткенсинъ. Сафтер мени къартопнен сыйлады. Буюр, къысметинъ къошулгъан.

— Ахтем, энди невбетни сен къабул эт. Эвде узакътан кельген мусафир бар. Керек олсам, чанъ къакъарсынъ, — дедим къарткъа бакъып.

— Эбет, шай яп. Сен мени баягъы эглендирдинъ. Бар, мусафиринънинъ джаны агъырмасынъ. Энди алым бир ёрукъ. Ахтемнен къонушырмыз. Эминенинъ джаны сыкъылса, эвинъиз узакъ дегиль...

Бир джумаэртеси куню сабадан чанъ къакъылды. Трубканы элиме алгъанымнен, къартнынъ къарыкъ сесини эшиттим: «Олян, даа турмадынъмы? Риджамны унутмадынъмы?

— Эбет, унутмадым. Лякин сиз гедже я да танъда чанъ къакъсанъыз пек абдырайым. Нечюн бойле ашыкъасынъыз?

— Я биз анълашкъан эдик де. Мен юзни толдурмагъандже бу дюньяны терк этмейджем. Къоркъма, абдырама. Яхшы, ярын саба беклейим. Март 21-де наврез. Шу куню биз ичюн даа бир муим байрам. Бабамыз Исмаил Гаспринскийнинъ догъгъан куню. Буны унутмакъ олмаз...

Базар куню сабалайын бардым. Къарт эв ичинде долана, негедир тарсыкъа. Недир къыдыра. Сайде апте де онынъ пешинден къалмай, сёйлене:

— Неге бойле ашыкъчанлыкъ. Сафтер кельсин, етиштирирсиз...

— Къадын деген къадын эр къойгъан шейини билир, — деп ташлады къаба сеснен.

— Хайыр ола, оджа, — дедим онынъ элини алып.

— Тапылды шу джойыгъыныз. Ястыгъынъыз тюбюнде экен. Фес деген шейнинъ ери чуйдир. Ёкъса бириси аладжакъ оны, ястыкъ тюбюне тыкъкъансыз...

— Багъышла. Акълымдан чыкъмасын деп, анда къойгъандырым да. Сафтер, сен бизге къулакъ асма. Бираз къапын. Сонъ ёлгъа чыкъармыз...

— О да насыл ёл? Алынъыз олмады, деп эшиттим. Сагълыгъынъызны бильмеге кельдим, — деген давуш эшитильди. Босагъада Мустафа агъанынъ къардашынынъ огълу Эркин тура эди.

— Мына санъа даа бир ярдымджы. Эркин чалышмагъа биле, ишини яваш япса да, темиз япа. Азбарда арабачыкъны азырладым. Керекли алетлерни къой. Сонъ берабер Камалангъа кетермиз...

— Дайы, наврезге даа бир афта бар. Бир-эки куньден келирим...

— Шай десе. Амма бугунь япмалы. Тюшюмде Ребияны корьдим. «Мустафа, къаерлерде юресинъ? Мени раатсызлайсынъ. Сагълыгъынъ арувмы», деди. Бесе-белли, 8 Мартта бармагъанымны хатырлагъандыр. Ава джыллы, джавун джагъмай, ёл темиз. Учюмиз козь ачып юмгъандже ишимизни битирирмиз...

— Биревлерни раатсызлагъандже, мени чагъырсанъыз олмазмы?

— Сафтер бирев дегиль, озь баламыз. Сен узакъ отурасынъ. Къыдырып тапкъандже куньлер кече.

Учюмиз эвден чыкътыкъ. Метронынъ «Ёшлик» станциясындан кечип, Каттабагъ сокъагъына бурылдыкъ. Камалан мезарлыгъына баргъандже ёлнынъ эр эки тарафындаки эр бир эвге изаат бере. Ташкентнинъ он эки къапусындан бириси Акътепеде, янъы сокъакънынъ сонъунда экени, о отузынджы сенелери ёл кенишлетиледжеги маначыгъынен бозулгъаныны къайд эте. Мезарлыкъкъа кирильген ерде пишкен толадан янъы бина къурулгъаныны, демир къапу ясалгъаныны догъру таный. Къапу янындаки хызметчилер одасында булунгъан яшлар къартны корип оны селямлайлар.

Шу вакъыт янымыздан вызыллап «иномарка» кечти.

— Дюньясыны унуткъанлар, — деди къарт кокюс кечирип. — Бойле мукъаддес, азиз ерге, эбет якъынларынынъ къабрини зиярет этмеге кельгендирлер. Машинаны тышарыда къалдырып, джаяв кирселер олмазмы? Эвеллери мезарлыкъкъа ат-арабанен кирмек буюк гунях сайыла эди. Джемаат табутны къач километр эллеринде котерип кельген. Шимди исе, чаресини тапсалар, мевтаны атта ерине автомат къурулманен къояджакълар. Техника адамларны шашыртты...

— Техника асыры, деп адамлар чокъ шашмалайлар, — дедим явашнен.

— Эбет, шай. Амма эр шейнинъ ери бар. Я, сонъки ёлгъа озгъарылаяткъан инсангъа машина керекми? Дюнья дёнди. Дюнья дегиль, адамлар дёндилер.

Къарт этрафкъа бакъынды, сонъ торунына сёз къатты:

— Эркин, тувгъанларымызнынъ къабири янында булун. Биз бираз эгленеджекмиз. Мында меним сайгъылы достларым дефн этильгенлер... Зияретни онъ тарафтан башлайджакъмыз. Низамийнинъ шу сатырлары акълынъдамы?

— Ангисини козьде тутасыз? Низамий буюк шаир. Онынъ эр бир сатыры бинъ алтындан биле пааллы, дейлер.

— Шай олса динъле:

Токъта ёлджу! Озюнъ кимсинъ,
Таптап кечме устюмден.
Сен алемде мусафирсинъ,
Мен исе чокътан эвимдем...

Зынджырнен сарылы, эки къабыр огюнде токъталдыкъ. Языларыны окъуйым: «Озьбекистан халкъ шаири Закирджан Хабибий ве онынъ омюр аркъадашы Рабия бану».

— Закирджан акъикъий инсан эди. О манъа чокъ эйилик япты. Узун омюр корьди. Докъсандан кечип джыйылды, — деди кокюс кечирип къарт...

Бираз сукюнеттен сонъ яваштан юрип кетти. Мен онынъ пешинден адымлайым. Хабибий къабиринден элли метр къадар авлакъта тикленген мермер абиде янында токъталдыкъ.

— Бу озьбекнинъ джесюр эвляды, буюк языджысы Абдулла Къадирийнинъ темсилий къабири. Къадирийлер сюлялеси шу маалледе яшай, ана-бабасы шу ерде дефн этильгенлер. Къадирий 1937 сенеси зиндангъа ташлангъан сонъ 1937 сенеси 4 октябрьде Юнусабад беттеки насылдыр ярлыкъта белли озьбек зиялыларынен берабер джанаварджасына атылгъан. Джеседлери бир чокъургъа ташланып, тракторнен сюрюльген. Бу козьлер нелерни корьмеди. Манъа оларнен къонушмакъ сырасы кельди. Биз мухаджирлерге фена бакъмай эдилер, ярдым этмеге чарелери ёкъ эди. Яшлайын, къурум эскенджесинде эляк олдылар...

Айды, Ребия аптенънинъ янына барайыкъ. Эркин баягъы иш япкъандыр. Биз сыранен тизильген дёрт-беш къабир янында дирек пытакъларыны пытаяткъан Эркинге якъынладыкъ.

— Иш къолай кельсин. Машалла, ишимизни енгиллештиргенсинъ, — деди Мустафа оджа торунына.

— Эбет, баарь кельди, дireклер бурлендилер, чечеклер де ачаджакълар. Къысмет этсе баарь ярашыгъы — наврезге де чокъ къалмады...

Уйлегедже къабирлер этрафыны низамгъа чектик. Къарткъа иш бермедик. О этрафымызда мемнюнликнен доланды. Бу ер онынъ къарысы Ребия аптенинъ, къызы Алиенинъ, шимди сагъ къызы Ульвиенинъ акъайы ве торунларынынъ сонъки дурагъы.

— Мен оларны озь элимнен дефн эттим. Бу не къадар агъыр мерасим.

Эвель заман эвлиялары ана-бабасыны сонъки ёлгъа озгъаргъан инсанлар энъ бахтлы адамлардыр, эвлятларыны дефн этмек сырасы кельген ана-баба исе энъ бахтсыз адамлардыр, дегенлер. Не гунях ишлегеним де Танърым буны манъа ляйыкъ корьди? Такъдир укюми шойледир де?! Бу Алланынъ иши, онъа шек кетирмек олмаз... Айды, бугунь фена чалышмадыкъ. Шимдилик етер. Эркин алетлерни йыгъыштыр...

Къарт кельген ёлумызнен дегиль де, мезарлыкъны сарып алгъан дивар бою кетти. Мен тааджипнен онъа бакътым. Буны сезмей къалмады:

— Баягъы ёрулдым. Маалле эхли кирип-чыкъкъан къыскъа ёлакъ бар. Эркин оны биле...

— «Ленин байрагъы»нынъ муаррири Абселям агъа Ислямов да мында дефн олунды. Къабири къапугъа якъын, сагъ тарафта.

— Шай десе. Хаберим олмады. Бу мезарлыкъкъа бизим халкътан джыйылгъан сойлары деерлик ёкъ. Белли озьбек зиялылар-языджылар, журналистлер, артистлер сырасында ята, десе. Совет девринде коммунистлер девлет адамлар маалле мезарлыгъына ябанийлерни дефн этмеге мусааде этмей эдилер. Ислямов да шу якъында яшагъаны, мусульман олгъаны ичюн рухсет бергендирлер. Шу якъында озьбек класик шаирлеринден бири Мискиннинъ къабири бар. Онынъ шу сатырларыны хатырлайым:

Бу дюньядан кетер болсам,
Мени ёкълар киши бармы?..

— Абселям агъанынъ къызы, огълу, торунлары бар. Баш ташыны къойдылар.

— Шай десе? (Затен Мустафа оджа бу сёзни чокъ къуллана эди.) Биз вакътында шу газетанынъ эмиетини анъламадыкъ. Онъа чокъ уджюмлер япылды. Оны къапатмакъ ниетине биле бардыкъ. Абселям шаматасыз яшады. Багъырып-чагъырып кимсенинъ джаныны агъыртмады. Атта 17-лернинъ пис мектюбини имзалагъанлар арасында онынъ ады ёкъ. Биз, шимди озюмизни Миллий арекет ветеранлары деп юргенлер биле онынъ не заман вефат эткени ве къаерге дефн этильгенинден хаберимиз олмады. Бойле адамларымызнынъ къадрине етмедик. Эркин сен барабер. Пешинъден етиширмиз...

Оджа артына бурулды да, сёз къатты:

— Айды, онынъ къабирини де зиярет этейик. Алла кимсени дуадан къалдырмасын...

— Дженктен сонъ къырымтатарлардан Бутюнсоюз колеминде имтиязлы екяне пенсионеримиз эди.

— Эбет, етим эди. Совет девринде шу къурумгъа аз хызмет этмеди. Фуртуналардан, хышымлардан эсен-аман кечти. Элинден кельгени къадар тырышты, халкъыны унутмады...

Абселям агъанынъ къабири янына келип, ясин окъуды. Озюндже сёйленди:

— Элимизден кельгени шу, — деп къапугъа тараф бурулды. Яваш-яваш

къапугъа якъын булунгъан хызметчилерге баш саллап тешеккюр бильдирип оларнен сагълыкълашты.

Къарт ёл бою сес-солукъ чыкъармай адымларкен, этрафына бакъынды. Мезарлыкъ дживарында къурулаяткъан джамиге козь ташлады. Бираз сусып турды да, сёйленип башлады:

— Бу джами энди къач йыллардан берли къурула. Оны иш адамларындан бири озь парасына ясап башлады. «Бу къадар параны къаерден алдынъ» деп тешвишлеп башлагъанлар. Тешкерювлер узун сюрьди. Амма оны къабаатламагъа себеп тапмасалар керек, кене де къуруджылыкъны девам этмеге изин бергенлер. Якъында чалыштыраджакъ, дейлер. Заман шай эди. Энди паранъ олсун, истеген шейинъи япа билесинъ... Гаспринский газета чыкъараджакъ олып, къырым мырзаларына мураджаат эткенде онъа къолтуткъан сою тапылмады. Лякин «Терджиман» дюньяны запт этти, къырымтатарыны джумлеге танытты. О йыллары биз Гаспринскийни биле кереги киби сайып севмедик. Абселям да элинден кельгени къадар хызмет этип, тилимизни сакълап къалмагъа чалышкъан газетаны дюньягъа танытты.

Джеббар шу газетаны бегене, о бизге, яни акъ ишимизге ярдымы токъуна, дей тургъан эди. Миллий арекетте бир чокълары оны ёкъ этмеге тырышкъанда, «янъылманъыз, бизге керекли малюматларны ондан аламыз да. Газетада чалышкъанларнынъ эксериети, хусусан яшлар бизнен гонъюльдешлер» деп тенбиелей эди. Бакъ сени, онынъ идареджиси вефат эткен де, джемаат оны сонъки ёлгъа озгъармады. Биз иште бойле халкъмыз...

Къарт озь сокъагъына бурулгъанынен къаршыдан чапып кельген копек ялтакъланып шорбаджысынынъ аягъына сарылды. Азбар къапугъа якъынлагъанымызнен дивардан недир сычрап къартнынъ огюне тюшти. Сескенип артыма чекильдим. Бираздан къартнынъ янында пардош киби козьлери парылдагъан мышыкъны корьдим.

— Къоркъма, олар меним садыкъ имаеджилерим. Эвден чыкъып чокъ эгленсем, мени шай къаршылайлар.

Софра башына кечтик. Сайде апте къартнынъ севген емеги иримчикли янтыкъ къызартмагъа етиштирген. Иштаанен ашагъан къарт яваш-яваш сёйленип башлады. Затен Мустафа оджа аджайип икяе эте. Оны не къадар динълесенъ, безмейсинъ. Бир лафны эки кере текрарламай. Энди асыргъа мусавий яшагъан инсаннынъ зейинине сукъланам.

— 1985—1987 сенелери Горбачёвнынъ «перестройка» сиясетине чокъ умют багълагъан эдим. О меселемизни чезер деп озюмни единджи кокте сезе эдим. Дуйгъуларымны биринджи невбетте аркъадашым, омюрлик сафдашым Ребиянен болюше, бирге севине эдик. Ребия шу куньлерде алсызланды. Эвимиз кокюнде къара булутлар пейда олды. Ребиям кунь-куньден сарарды, солунды... Тааджипли бир тезликте сёнюп битти, мени терк этти. Ребия меним чокъ йыллыкъ севинчим ве гъурурымны алып кетти. Мен бу яныкълардан сонъ

даа чокъ йыллар онынъ магнит лентасына язылгъан икяе ве эзберлер касетасыны янымда ташыдым. Якъынларыма динълетип, оларнен берабер Ребияны хатырлап козьяшларымны тёктим. Апай тёшекте экенде Миллий арекеттен баягъы узакълашкъанымны сездим. Юрек аджысыны, кедерини, яныгъыны унутмагъа халкънен берабер булунув имдат оладжагъыны анълап, кене де Миллий арекетке къайттым...

— Сайде бирер фильджан къаве патлатайыкъ да. Эфкярымыз дагъылсын. Ребиянынъ касетасыны да динълейик. Бугунь бизге хатыра куню олды эсап этейик...

Иштен сонъ Бешагъачкъа барып чыкъсам, демек, тез къайтмайджагъым. Бойле вакъытта къарткъа киреджегимни эвге бильдирем. Базыда буны унутам. Къартнен шарап сюзем, гедженинъ бей вакътынадже онынъ хатырлавларыны динълейим. Оджа ич де ашыкъмай, башындан кечкенлерини меракънен изаатлар берип сёйлей...

15

1996 сенеси Мустафа агъа яшагъан Удумлик сокъагъыны бир тамам йыкъаджакъ олдылар. Маалле тертипсиз, къалабалыкъ. Къартнынъ орта эвчигинде отурамыз. Саат он экини кече.

— Къартым, бу дуракъта чокъ йыллар яшадынъыз. Юзлернен адамнен корюштинъиз. Чокъ яхшы-яман лафлар эшитип, чокъ меракълы вакъиаларнынъ шааты олдынъыз, — дедим де, оны къызыштыргъанымны дуймай: — Сизни нечюн «Зубастый» дейлер. Бу ад сизге насыл такъылды, — деп суаль бердим.

— Мен сенден бу суальни беклей эдим. Сен бильмеген шей де бар экен. Бу эписинден меракълы. Онынъ тарихы узакъ. Кимсе менден онъа джевап сорамады. Айды, гизлемеге не бар:

Боюм алчакъ олса да, къатты сесимнен, инатлыгъым ве ниетим ёлунда бир шейден къайтмагъан табиатымнен бу адны манъа Эмир Неджип такъты. Бунынъ себеби шунда ки, Эмир озюни тутмагъа биле, оладжакъ олмайджакъ шейлерге асабийлешмей, хусусий орган ве дипломатия хадимлерине хас чизгилеринен джемаатнынъ дикъкъатыны джельп этсе, мен адалет ве акъсызлыкъ бозулгъан ерде озюмни сербест тутамай, къатты мунасебетимнен акимиет адамларынен давалаша эдим. Шунынъ ичюн де Лазарев институтында окъугъан йылларымда манъа такъылгъан бу лагъап сонъунда атта органларнынъ джедвелинде (досьесинде) биле къайд олунгъан. Шай этип бу манъа туткъал киби япышып

къалгъан. Насылдыр бир меселеде Эмирни соргъугъа чагъыргъанларда, Ташкентте энъ якъын адамларынъ кимлер деп сорагъанларда, меним адымны айткъанда, «Зубастый» сёзюни къошкъан.

Юкъарыда айткъаным киби Эмир Неджипнен достлугъымыз манъа пааллыгъа отурды. Дженктен сонъ Ташкентте бир даа оны расткетирмедим. Тиль огренюв макъсадынен Къытайгъа ёллагъанларыны эшиттим. Сонъ Къазахстанда пейда олды, анда Сейфи Сараийнинъ «Гулистан» дестаны хусусында джиддий тедкъикъат илян этти. Эвельдже, рус-къытай лугъатыны тертип этkенини эшиттим. Сейфи Сарайынынъ дестаны акъкъында китабыны бизге ёллады. Йыллар кечип, онынъ къыз къардашы белли озьбек эдебиятшынасы ве девлет эрбабы Сарвар Азимовгъа акъайгъа баргъан ве аля даа Ташкентте яшай.

— Омюринъиз итибарлы адамлар арасында кечти. Оджалыкъны да вакътында пенсия яшында ташладынъыз. Азбарда етиштирильген малмахсулнен, ясагъан шарабынъызнен кунь кечирдинъиз. Мында эвельдже кельген семетдешлеримизнен де, сюргюнликте булунгъан ватандашларымызнен де ачыкъ-айдын къонушмагъа чокъ ынтылмадынъыз. Миллий арекетке исе алтмышынджы сенелери къатылдынъыз. Бунъа себеп не, — деп субетни къызыштыраджакъ олдым.

— Мен чалыкъ, сёзюнден къайтмагъан, инат бир инсаным. Бир чокълары мени муляйим, йымшакъ, ачыкъ гонъюлли, дейлер. Амма ери кельгенде мени ачувландырсалар, мыскъылласалар, ойле сойларына дарбе эндирмеге билем.

Яшлайын ватандан узакъта мухаджирликни башындан кечирген адамнынъ юрек адджысы тез савушмай экен. Отузынджы сенелерининъ фуртунасындан чокъ чекиштим. 1934 сенеси Къырым девлет драма театри Ташкентке гастрольге кельди. Ерли халкъ артистлерни пек яхшы къаршылап алды. Спектакллерини бегендилер. Озьбекнинъ мешур шаири Гъафур Гъулам атта «Къызыл Узбекистон» газетасында Ильяс Тарханнынъ «Уджюм» пьесасы акъкъында язгъан макъалесинде, къырымтатарларнынъ аджайип театри бар, деп къайд этти. Дигер газеталар да бу гастроль акъкъында эйи фикирлер бильдирдилер. Джелял Меинов аселет «берабер барайыкъ» деп, эвиме кельди. «Мени ватандан къувгъан джемаатнынъ макътавлардан ибарет темашаларына асрет дегилим», — дедим.

Эллинджи сенелери къорантамда вазиет фена, озюмни къоймагъа ер тапамай эдим. Ватан, топракъ, денъиз деген сёзлер мен ичюн бир хаял эди. Якъындан бильген аркъадашларым биле бу сёзлерни гуя унуткъан эдилер.

Элли алты я да элли еди сенеси эди. Пушкин сокъагъындан кечип, Алай базарына бурулышта бир къач таныш семетдешимизге расткельдим. Оларнынъ арасында эски танышым, Мустафа Селимов да бар эди. «Мустафа агъа, юринъ бизнен. Меркезий Комитетке кетемиз. Векиллеримизни къабул этмелерини риджа эткен эдик. Биринджи секретарь Нуриддин Акрамович Мухиддинов къабул этеджек. Бакъайыкъ, арзуалымызны насыл динълер экен?» — деди.

— «Не дейджек? Энди темеллештинъиз. Сесинъизни чыкъармай отурынъыз. Партия къайдынъызны чеке. Къырымынъызны унутынъыз», — дейджектир де, деп терс джевап бердим де, олардан узакълаштым. Алель-аджеле базаргъа кирдим, амма аладжакъ шейимни де унутып, джаяв Бешагъач ёлуна чыкътым. Ёл бою тюшюнджеге далдым. Я не ичюн оларнен къаба лакъырды эттим? Аслы олар не истейлер? Бу явурлар къырымтатарны кери къайтараджакъ олсалар, юртындан чыкъарыр эдилерми?

Башым думанланды, козьлерим торланды, Азбар къапудан насыл киргенимни бильмейим. Ребия яныма келип, къолтугъымдан тутып сетке отурткъан. Сув берген. Эпи вакъыттан сонъ озюме кельгеним.

— Мустафа, санъа не олды, я? Къапудан насыл киргенинъни билесинъми? Сархош олгъанда биле бойле алгъа къалмай эдинъ? — деди башымны сыйпап Ребия...

— Сталин олюминден сонъ муит баягъы джыллылашты. Адамларда насылдыр умютлер пейда олды. Бизимкилер де бундан рухланып, имдат беринъ, деп акимлерге мураджаат этмек истейлер. Бир топ къырымтатар Меркезий Комитетке кетти. Мени де чагъырдылар. Оларгъа къошулмадым. Серт сёйлендим. Сонъ олар халкънынъ къайдыны чекеяткъанларыны анълап, утандым. Озь-озюме къаарьленип, серсем киби джаяв-джалпы ёлгъа чыкътым. Апай, сен бунъа не дерсинъ...

— Не дерим? Кене бильгенинъден къалмагъансынъ. Джемаатнен шакъалашмакъ олмай. Башымыздан кечкенлери азлыкъ эттими? Эбет, заман тюрленди. Бельки де чапып-чапкъаласалар, халкънынъ мушкюллигини енгиллештиреджек чарелер тапылыр, — деди козьлери яшланып...

Бир къач кунь элим ишке бармады. Серсем тавукъ киби шашмалап юрдим. Яваш-яваш эски танышларымны доландым. Оларнынъ фикирлерини бильмек истедим. Энди пенсия яшына да якъынлагъан эдим. Халкъ арекетине шай къатылгъанымны озюм де дуймадым. Невбеттеки партия съездине талапларымызны ёлламакъ заруриети келип чыкъкъанда, оларгъа корюшмеге ер керек олгъанда эвимден файдаланмаларына разы олдым...

Къарт сусты. Мен де бир даа суаль бермеге джурьат этмедим...

— Сайде, — деп сес этти бирден. — Ичеклер къалтырап башлады. Къапынмакъ вакъты кельгенини хабер этелер... Бойле узун-узадие лакъырдынынъ сонъу, эбет, емекнен, шарап шырасынен битеджеги белли... Буны Идрис яхшы тасвирлеген:

Бу арада Ребия аптем
Алгъан бакъыр джезвени,
— Шимди татар къавесинен
Сыйлайым, дей мен сени.

Лякин къартта фикир башкъа:
«Токъта апай, токъта, эй!
Башта юзюм шырасынынъ
Лезетини бакъсын», — дей.

— Идриснен якъынлыгъынъызны билем. О сизни чокъ бегене...

— Идрис акъыллы, намуслы, виджданлы инсан. Оны Ребия да эйбетлей эди. Ташкентте талебе экенде, деерлик эр кунь бизни ёкълай, саатлернен къонуша эдик.

— Идрис Мустафа агъанъны чокъ сайып-севе ве атта оларгъа багъышлавнен «Бешагъачта бир акъшам» деген поэма язгъан эди, — дей субетке къошулып Сайде апте ве муляйим, аэнкли сеснен эзберлей:

Меним къартым — джанлы тарих,
Етмиш йыллыкъ омюрде,
Озь козюнен корьгенлерни
Айтып ташлай кимерде...

О кечмишни яхшы биле,
Чокъ шейлерден хабердар.
Онынъ отькир зейнинде
Хас тарихнынъ озю бар...

— Меним бундан хаберим ёкъ. Матбуатта басылмады гъалиба?..

— 1965 сенеси язылды. Эбет, о вакъытта бойле эсерлерге газета саифелеринде ер ёкъ эди. Динъле:

Халкъ ириштиАна-юртта
Тиклемеге бир оджакъ,
Биле-биле къайта догъмакъ
Насыл къыйын оладжакъ...

Мустафа агъанынъ пешинден Сайде апте бу поэмадан парча-парча окъуйлар. Меракънен динълейим. Оларнынъ эзберден окъугъанларына сукъланам. Къаршымда къартлар дегиль де, генчлер отургъаны киби шенъленем. Гуя оларнынъ козьлеринден нур даркъала этрафкъа. Джанлы тилимизде макъамнен юректен айтылгъан бу сёзлер къальбимнинъ энъ теренликлерине барып ете, мийимнинъ назик тельчиклерини къозгъайлар.

Ашханеде долангъан Сайде апте къапудан баш сокъа:

— Къаве пиширем. Шу юзюм сувундан безмединъизми — дей. Сонъ элинде джезвесинен одагъа кирип келе, фильджанларны огюмизге къойып, афудан отургъычкъа отура да, муляйим сеснен:

Къолаймы я акъ сорамакъ,
Заман зевал экенде?
Истидатнынъ унсурлары
Басып турса елькенъден.

Тырмашалар эр адымда,
Ёлда, эвде ишинъде.
Къайда олсанъ — олар анда,
Айныкъта ве тюшюнъде.

Акъшам саба этрафынъда
Юзьсюз ибрет сымалар.
Нефесинъе къулакъ салып,
Кирпик юммай туралар.

Кире-чыкъа, дост корюне,
«Хабер» сорап юрелер.
Ботен сача, ошек джыя,
Фитнеликлер орелер.

— Идрис бизим омюримизге баламыз киби кирди. Буны о юректен сезди ве поэманынъ шу сатырларында косьтере бильди. Олар гуя бизим бугуньки къонушувымызны беян этелер:

Кене яхшы кедерленсем,
Бир къартым бар бармагъа.
Гонъюль ачып, дертлешмеге,
Бир аз да зевкъ алмагъа.

Бугунь кене мусафирим
Мен къартымнынъ эвинде.
Субетлеше, сорашамыз
Орта ода тёрюнде.

Омузыма къолын къойып,
Къашларыны котерип.
Сёз башлады меним къартым
Мектюплерни косьтерип.

— Къайда къалдынъ?
Сагъындырдынъ,
Бир афтадан зияде.
Беклей-беклей ёлгъа чыкъам
Сени козьлеп мен къяде.

— Айды, мен турайым. Бу сеферки къонушувымыз эдебий акъшамгъа чевирильди. Идрис агъа сизинъ рухунъызгъа уйгъун эсер яраткъан...

Мен къонакъбайларнен савлыкълашып, къапудан тышары атладым.

Артымдан азбаргъа чыкъкъан Мустафа агъа кене поэмадан шу сатырларны

хатырлады:

Бугунь куреш Юртчюн кете,
Ватан-эсас дердимиз.
Бу макъсаткъа етеджекмиз!
Миллетке сёз бердик биз!

Бу адалет, Аят куреши,
Эпимизде бир ниет.
Бу заферни беклей бизден
Тельчеленген хор миллет!..

Ташкентнинъ къадимий мааллелери Бешагъачтан Хадрагъа тараф джаяв адымлар экеним, мен къартларнынъ самимий сималарынынъ тасвирини берген Идрис агъанынъ шу сатырларыны озюм сезмеден текрарлайым:

Савлыкълашып ёлгъа чыкътым,
Къартлар чыкъты озгъарып,
«Къалгъан олсанъ... Арув эди...»
Дейлер манъа ялварып...
Мен бу акъшам хазине таптым,
Кучь къошулды кучюме.
Бу байлыкълар къарув бере
Акъ огърунда ишиме.

Меракълы инсанлар. Зейинлери тендюрист, девир набызыны догъру сезелер, ичтимаий омюр тарзыны дикъкъатнен козетелер, миллет фикирини джиддий талиль этелер. Асылында бу адамлар озюне хас тертипнен яшайлар. Акъшам емегинден сонъ телевизор къаршысына кечелер, сонъ радиодан тыш мемлекетлер хаберлерини динълейлер, оларны озьлериндже мунакъаша этелер. Мустафа агъа ёрулгъаныны сезип, ятакъ ерине узана. Сайде апте онынъ янындаки отургъычкъа ерлеше, бурнуна козлюгини къондырып классик эдебиятымыздан бир де-бир эдипнинъ эсерини элине ала ве сес чыкъарып окъумагъа кирише. Олар Бекир Чобан-заде, Амди Гирайбай, Эшреф Шемьи-заденинъ шиирлерини севелер. Къарт козьлерини юмып, дикъкъатнен динълей, базыда оны токътатып, «шу ерини текрар окъу» я да «шиирни аэнкнен окъусанъ мантыкъы догъру анълашыла», деп изаат бере...

16

1996 сенеси къарт яшагъан Бешагъач мааллесининъ Удумлик сокъагъы уйкен къуруджылыкъ мейданына чевирильди. Аджеле суретте Алишер Навоий адына миллий багъча тешкиль этиле башлады. Бу ерде медений муэссиселер меркези пейда олды. Алишер Навоий эйкели, Халкълар достлугъы адына киноконцерт сарайы, «Наврез» адыны ташыгъан «Бахыт эви» ве ресторан янында Республика Юкъары Меджлисининъ бинасы къуруджылыгъы башланды. Оларнен бир вакъытлары Комсомол голю адынен белли олгъан раатлыкъ багъчасы арасында сыкъылып къалгъан Удумлик адына сонъу къапалы сокъачыкъны да йыкъмакъ къарарына кельдилер. Онынъ сакинлерини шеэрнинъ чешит кошелеринден азыр эвлерге кочюрдилер. Мустафа агъагъа да невбет кельди. Онъа бир ай ичинде Чиланзар беттеки янъы эвлерден биринден озюне квартира сайлап алмагъа мусааде эттилер. Бундан бираз эвель къарт Къырымдан, Меджлис реиси Мустафа Джемилевден Золанкойде Миллий арекет ветеранлары ичюн къурулгъан эвден онъа бир ода айырылгъаныны бильдирген мектюп алгъан эди. Къарт чул-чубурыны ватангъа ёллап, озю де анда авушмакъ истеди. Лякин бу ерде къызы Ульвие, торунлары барлыгъыны козьлеп, янъы эвге оларны ерлештирмеге тырышты. Къуруджылар исе эп ашыкътырдылар. Къарт шеэрнинъ эски къысымындан эв алмагъа истеп, къач керелер акимиет идарелерине къатнады. Лякин о истеген сокъакъларда янъы къурулгъан эв тапылмады. Сокъакъта исе ондан башкъа кочьмеген сакин къалмагъан эди. О вакъыт миллий арекеттен узакъ, лякин энди ветеранлар сафында анъылмасыны арзлагъан шахыслар онынъ этрафында, озьлерини къарткъа якъын тутмагъа тырышкъанлар чокълашты. Эв йыкъыладжагъына бир къач кунь къалгъанда, джемаат къартнынъ азбарында топланды. Софра донатылды. Узун-узадие япма нутукълар айтылды. Чешит-тюрлю адамлар сёйлендилер, оларнынъ эксериети къарт бегенмеген шахыслар эди. Олар атта кинокамера огюнде ялтакъланмагъа етиштирдилер.

Аселет япылгъаны киби, къартнен чокъ йыллар къонушкъан ве онъа къолтуткъан ветеранларгъа корюшюв вакъыты янълыш бильдирильди. Олар эйи ниетнен кельгенде, шаматалы макътав сёзлери айтылгъан, софра джыйыштырылгъан, эрте-ярыкъ кельгенлер дагъылгъан эдилер.

Онъа энъ якъын яшагъан мен биле бойле «джыйындан» кеч къалдым. Кунь эвельден уйледен сонъ топланыладжагъыны биле эдим. Пахыл киби иш заруриетинен саат дёртке бардым. Къапудан киргенимнен абдырадым. Эки-учь къадын чанакъ-чёльмек юва, Сайде апте кедерли, азбарда долана. Къарт адет узьре сетте отура, козьлерини юмгъан, юкъусырай. Мен янына

баргъанымны абайлады. Манъа къыйыш-къыйыш бакъты да:

— Не кеч къалдынъ? Ёкъса, меним бу азбарнен ведалашаджагъымны корьмек истемединъми? — деди элемнен.

— Аджеле иш бар эди. Тюрк языджылары делегациясы ильки кере Озьбекистангъа кельди. Языджылар бирлигинде оларнен корюшювни тешкиль этюв манъа авале этильди. Мында исе саат дёртте топланмакъ къарарына келинген эди. Мен мусафирлерни зияфетте къалдырып, мында ашыкътым...

— Шай десе. Бельки аселет бойле ашыкъкъандырлар? Уйледен сонъ келеджек эдилер. Уйлегедже азбар адамнен толды. Мустафа къарт уйле емегине давет эте, деп беллеселер керек. Эр шейде шейтан къарыша дегенлери догъру. Чокъ сюйген, къатнашкъан адамларым ерине меним къапум къаерден ачылгъаныны бильмегенлер софра башында кокрек керип отургъанда, кене де Идриснинъ шу сёзлерини хатырладым:

Кире-чыкъа, дост корюне,
«Хабер» сорап юрелер.
Ботен сача, ошек джыя,
Фитнеликлер орелер...

— Чокъ сыкъылманъыз. Къысмет этмеген иште. Сизни корьмеге арзлагъандырлар...

— Бу ягъда бир къыл бар, дегенлери киби, кимнинъдир къыйыш эли къарышкъандыр. Бу азбарда топлашувны митингге чевирмесинлер, деп оны эрте-ярыкъ кечирмеге, ветеранларнынъ къонушмаларына аякъ чалмагъа чалышкъанлар... Эбет, олардан базыларыны софра башында корьдим. Оларны мындан къувар эдим, амма юзге якъынлагъан къарт энди чылдыргъан беллемесинлер, деп озюмни эльге алмагъа меджбур олдым...

— СССР парчалангъан олса да, онынъ къанун-къаиделери эп яшай, эм де даа чокъ йыллар яшайджакъ. Буны Идрис агъа да пек догъру язгъан:

Чакъымджылыкъ — буюк унер,
Девлет иши саялар.
Бу арсызлар куньделикни
Ка-Гэ-Бэ-ден алалар...

— Якъында Къырымдан Амза Аблаев кельген эди. Юртта шимди эвель Джизакъта, сонъ Мубаректе медений мухтарият къурмагъа ыдырынгъанлар иш башына кечкенлерини кедернен сёйледи. Башкъалары айтса инанмаз эдим, Амзагъа инанам. О бизим садыкъ сафдашымыз... — къарт терен нефес алды, эснеди, козьлерини бир ачып, сонъ юмып алды.

Онынъ бойле вазиетини эр кестен яхшы сезген Сайде апте кедерли лакъырды къарткъа тесир этеджегинден сёз къатты.

— Сафтер, кядям, Мустафа агъанъ ёрулды. Одагъа алып кир, бир чырым алсын, — деди...

— Ёрулмадым. Бир къаве патлатайыкъ.

Эв бикесининъ къавеси маначыгъынен субетни кестик. Къартны къолтугъындан тутып, одагъа озгъаргъан арада, о къапу огюнде токътап, азбаргъа тикильди:

— Билесинъми, бу азбарда меним къыркъ йыллыкъ омюрим кечти. Онда нидже-нидже инсанларнен къонуштым, халкъкъа къошулдым. Энди оны терк этеджегим. Оны йыкъаджакълар, мейва тереклерини кеседжеклер. Бунынънен меним киби кучюк бир адамнынъ буюк фаджиасы да сонъуна кельгендир, — деп эсап этмек мумкюн — деди къарыкъ давушнен ве козьлеринде пейда олгъан яшларны енъинен сильди...

Арадан чокъ кечмеден Мустафа агъа Чиланзардан берильген янъы квартирагъа кочти. Мен онъа «эв хайырлап» бардым. Севинди, кене де козьлери яшланды.

— Сен кельсенъ, озюмде насылдыр енгиллик сезем. Мында, бесе-белли алышып оламайджагъым. Мусульманлыкъ Бешагъачта къалды. Ребиямнынъ къабирини зиярет этмек манъа энди кучь. Озь аягъынънен мезарлыкъкъа юрип бармакъ не къадар хош келе. Эвельки киби келип тур, аягъынъны кесме, бизни унутма. Эбет, узакъча, амма яшсынъ. Истесенъ, вакъыт тапарсынъ...

— Энди шарабынъыз ёкъ да. Анда бочканынъ сонъунадже сюзип битирдик де...

— Къарт къойнунда къалач бар, дегенлер. Амма сенинъ киби достлар ичюн сакълагъаным етер... Языкъ ки, телефонымыз ёкъ. Къоймагъа да ашыкъмайлар. Мен де тегин отургъанлардан дегилим. Эп алякъаджыларнынъ къапуларыны къакъам. Якъаларыны бошамайым. Якъында шеэр алякъа идаресининъ шорбаджысына бардым. Бир айда къоярмыз, деп ишандырды...

— Эбет, дженк иштиракчиси, намлы оджа энди юзге адымлагъан ветерангъа телефон къоймайып, кимге къояджакълар. Къартым, мен барайым. Языджылар бирлигинде энди вакъыт боллугъы ёкъ. Хадимлер сайысыны къыскъарттылар. Манъа энди озьбек ве рус эдебиятындан башкъа бутюн миллий эдебиятларнен огърашмакъ керек...

— Шай десе. Эбет, мында къырымтатар языджылары чокъ къалмады. Сен ишинъни билип япасынъ. Дюньяда языджылар киби инат халкъ ёкъ. Мен буны азбарымда даваларнен кечкен эдиплернинъ къонушувларындан яхшы билем. Лякин сен де энди мында чокъ отурма. Давран. Такъатынъ олгъанда бир шейлер язып етиштир. Мындакине коре Къырымда сенинъ кибилер пек керек...

Арадан бир ай къадар вакъыт кечсе керек, телефоным чынъылдады. Трубканы элиме алгъанымнен, устазнынъ сесини эшитип, юрегим ат башы киби олды.

— Олян, мени хайырла. Юзге адым аттым. Эвимде телефоным бар. Энди чокъча сени раатсызларым. Бу куньлери мени зиярет этсенъ зарары олмаз. Беклейим, — деди де трубканы къойды.

Къарт телефонда чокъ сёйленмей, пек керек олгъанда, эвине давет этювнен лакъырдыны кесе.

Шу куню уйледе мен онынъ эвинде эдим. Онынъ не ичюн давет эткенини бильмеге ашыкътым...

— Вакътынъ азлыгъыны билем. Билесинъми, мени Акъмесджитке юз яшымны къайд этмеге чагъыралар. Экимлер буньа чокъ разы олмайлар. Сайде де «самолёт келишмез» дей. Сен не дейсинъ.

— Не дерим, озюнъизге къавий, айны заманда инат бир адамсыз. Мен сизинъ еринъизде олсам, ёлгъа чыкъмагъа сакъыныр эдим. Пайнозюнъиз, бу яшта ёл зорлыкъларына даянаджагъынъызгъа инанасызмы?

— Мен де сен киби фикирдем. Амма бугунь барым, ярын ёкъ. Къырымны бир даа корьмеге пек истейим. Шимдилик алым фена дегиль. Ярын насыл оладжагъыны тек алла биле, — деп лафны кести...

1996 сенесининъ сонъу Ташкентте ава джыллы эди. Лякин Къырымдан кельгенлерден Акъмесджитте ава кескин сувугъаныны эшите эдик. Бир кунь къарткъа чанъ къакъып, ал-эвалыны сорамакъ истедим. Телефонда Сайде аптенинъ сесини эшиттим:

— Кадям, Мустафа агъанъ Къырымда. Сеннен лакъырдыдан сонъ чокъ тюшюнджели юрди. Манъа биле юрегини ачмады. Акъмесджитке кетмек ниети барлыгъыны сездирмеди. Бир акъшам «Сайде, къысмет этсе, ярын ёлджум», деди. О да насыл ёл, дедим. «Къырымгъа кетеджек олам. Сонъки кере ватаннен, достларнен корюшмек истейим. Сен дарылма. Иншаалла, эсен-аман барып келирим», — деди... Сабасына Ленмар оны машинасынен аэропорткъа алып кетти... Анда онъа юбилей кечиргенлер... Тюневин чанъ къакъты. Къысмет этсе, бу куньлери къайтаджакъ эмиш...

— Мына санъа бир шей даа.. Бильген олсакъ, озгъарыр ве къаршылар эдик...

Мустафа агъа Къырымдан къайткъанынен «хош кельдиге» бардым. Лякин кейфи ёкъ, недендир кедерли эди. Къырымда джемаат, Миллий Меджлис акъсакъалгъа, куреште садыкъ сафдаш оджагъа миннетдарлыкъ ифадеси оларакъ юз йыллыгъыны къайд эткен. Тантаналы акъшамда акъсакъал адына алгъышлар, тешеккюр сёзлери айтылгъан. Онъа хайырлав ве хатыра эдиелеринен берабер Акъмесджитте къырымтатарлар ичюн махсус къурулгъан эвден айырылгъан квартира ордерини такъдим эткенлер, тез вакъытта Къырымгъа кочип кельмеси ичюн, масрафлыкъ сермия да тайинленген...

— Хайырлы яшлар олсун. Мында да озьара топланып бир акъшам отькерейик де, — дедим.

— Керекмей. Мен энди бойле тантаналаргъа даянамам. Бакъ сени, бир макъсат ёлунда куреш ёлуна минип, шимди исе эки группагъа болюнип, бири-бирине селям бермеген сафдашларыма чокъ кедерлендим. Олар арасында самимий фикир юрсетюв, бири-бирини анълямагъа ынтылув ёкълыгъыны корьмек манъа пек агъыр... Эбет, кете-кете бири-бирини ашалавлар, акъаретлернинъ сонъу олур, бирликте курешни девам эттиреджеклерине

эминим. Языкъ ки, манъа буны корьмек къысмет олмайджакъ. Эбет, юз йыл бу алемде яшагъан адамнынъ омюри де эбедий дегиль...

— Сиз джемаатнынъ сайгъы-итибарына ляйыкъсыз. Барсын, сиз айткъан киби олсун. Эписи бир сиз киби себатлы адамларсыз куреш ёлуна минмек къыйын эди. Ватанда сиз киби бир асыр яшагъан семетдешимизнинъ тоюны япмакъ бу келеджегимиз айдынлыгъына ишарет. Бойле шан-шереф, бахыт тек саф юрекли, намуслы, виджданлы, халкъы ичюн амансыз куреште нумюне олгъан адамларгъа миллет итибарынынъ ифадесидир...

— Олян, сен бугунь мени макътамагъа кельдинъми? Акълынъдамы, Идрис бу хусуста насыл язгъан эди:

Корем, севмей макътанмагъа,
Сёзге копюк къатмагъа,
Бу — нефиске зарардыр, деп,
Акъикъаттан къайтмагъа.

Бунъа шаат онынъ озю,
Чатыр киби чал башы,
Эр нефесте делиллери,
Чин, самимий бакъышы. ..

Биз эвельки киби самимий савлыкълаштыкъ. Къарт мени къапугъа къадар озгъарыр экен, мугъайып, аягъы тюбюне козь ташлап, яваштан сёйленди:

— Бизден хабер алып тур. Сонъки куньлери насылдыр такъатым кесильген киби ола. Чокъ узакъкъа бармакъ кучь. Эбет, бу дюньяда мусафирликнинъ де сонъу бардыр да. Манъа бир шей олса, яхшы-яман лакъырдыларымызны унут, дуалар олса, оларда къатнашмакъ санъа къысмет олсун...

Вакъыт кеч эди. Метронынъ сонъки вагонында кошеде отурып тюшюнджеге далдым. «Къарт сонъки вакъытта сыкъ-сыкъ эляллыкъ сорай. Алланы тильге ала. Сафдашларыны хатырлай. Инсан олюми якъынлагъан сайын кечмишини чокъ эслей, дей тургъанлар. Аджеба, бу кунь якъынладымы» дейим озюме озюм. Онынънен субетлеримизни къыскъадан куньделигиме язам, бир шей сезген киби оларны низамгъа чекмеге тырышам. Къараламамнынъ тюбюнде 1994 сенеси 4 сентябрь къайд олунса да, бу хусуста къарткъа агъыз ачмайым. Энди оны оджагъа косьтермек вакъты кельди деп сандым...

Джумаэртеси эльязманы къолтугъыма къыстырып онынъ эвине кирип бардым. Устазнынъ кейфи фена дегиль, сербест сёйлене эди. Насыл ниетнен кельгенимни бильдирип, чантамдан эльязманы алдым.

— Мен бир шейлер сезем, базы вакъиаларны нечюн текрар-текрар сораштыра, деп тааджиплене эдим. Сайде пек сезгир къадын. Яшлыгъындан эдебият севдасы. Шиирлер язгъан. Омюр аркъадашы Абдуреимден (Абдуреим Алтанълы) баягъы дерс алгъан. «Сафтер журналист, языджы эр бир хаберни мыйыгъына сармагъа тырышкъаныны унутма» дегенде биле

къулакъ асмагъаным. Айткъаны догъру чыкъты...

— Озь башыма сизден эшиткенлеримни къайд этип бардым. Оларны къураштыргъанда бир шейге ошады. Берабер окъуйыкъ, къайыл олсанъыз, неширгe теклиф этерим...

— Ой сени ярамаз. Мен макътавларгъа алышмагъан бир адамым. Эгер манъа бу хусуста баш ёрмакъ керек олса, онъа «Кучюк бир адамнынъ буюк фаджиасы» деп адландырыр эдим...

— Мен де шу фикирде эдим. Атта бир кереси сизнен къонушкъанда, шу джумлени тильге алгъанымда, сиз афакъанланып, «о да насыл фаджиа?» «Инсан омюри не къадар кедерли олмасын, онынъ айдын куньлери фаджиаларгъа коре чокъ ола», деп тенбиелеген эдинъиз...

— Сенинъ афызанъ кескин. Къулакъларынъ ири. Эр шейни шу заман къафанъа синъдиресин. Айды, бакъайыкъ, къонушувларымыздан къафанъда нелер къалгъан... Сайде, ишинъни ташла. Мында кель. Сафтер субетлеримизни дефтерине къайд эткен. Бакъайыкъ, не къадар догъру, не къадар уйдурма, не къадар ялан къараламагъа етиштирген...

Сабадан башлагъан окъув акъшам биле битмеди. Эльязманынъ девамыны къалдырып, эвге къайттым. «Къартларнынъ фикири насыл экен? Бегендилерми? Недай итиразлары олур?» деген тюшюндже башымда доланды. Саба танъда кене шу босагъада эдим. Къапуны ачкъан Сайде апте, мени корип тааджипленди:

— Олян юкъламадынъ, ёкъса? Мустафа агъанънен сенинъ язгъанларынъны окъуп, кеч яттыкъ. Шимди уянды. Чокъ мемнюн. Амма «макътав оны бозар, чокъ сёйленме» деп мени тенбиеледи, — деди озюне хас йылмаювнен.

Ичери кирдим. Стол устюнде тургъан эльязмам козюме чалынды. Базы саифелер сызылгъан, суаль ишаретлеринен толу. «Меселе анълашылды. Къарт бегенмеген. Лакъырды къолай олмайджакъ. Эльязманы алып, мындан зувайым, деген фикирге бардым.

— Неге бойле мугъаюв? Нефесинъ чыкъмай? Шимди бирер фильджан къаве патлатайыкъ, сонъ окъувны девам эттиримиз? — деди къарт муляйим сеснен.

— Окъумагъа не бар? Энди окъуп чыкъкъандырсыз? — дедим яваштан.

— Оны озюмиздже окъудыкъ. Энди берабер окъурмыз. Базы къайдлар япармыз. Сайде аптенъ къайд этмеге, тюзетмеге уста...

Кунь бою эльязма сатырларыны сайгъан киби дикъкъатнен эр бир сёзнинъ манасыны анъламагъа тырыштыкъ. Къарт ёрулды, сетке созулды.

— Сайде, бакъ сени, бу айнеджи огълан нафиле ерде шарапларымны ичмеген. Къафамны думанлаштырып чокъ шейни сорап бильген. Ичкен шараплары элял олсун. Къаны энди Джеббар олса, санъа чокъ шейни айтыр, тиль джезтинден де баягъы тызыкътырыр эди, — деди кулюмсиреп.

Ташкенттеки Домбрабад мезарлыгъында Мустафа Халиловнынъ къабири (1998 с.)

— Догърулыгъыны тасдыкълай билирсизми? Бираз тюзетювлерден сонъ бельки де басмагъа теклиф этерим...

— Эбет, язгъанларынъненразым. Амма басаджакъларына козюм батмай. Шимди бизим киби ветеранларгъа чокъ дикъкъат этмейлер. Бельки илериде баскъан нешир тапылыр...

Элимден къалемни алды да, чокъурлы къолунен эльязманынъ тюбюне шойле къайд этти:

«Мен Мустафа Халилов, бу материалнен таныштым, догъру, хакъкъаний язылгъан. Бу къадар захмет къойып буны язгъан къадирли, ишанчлы языджымыз Сафтер Нагаевге буюк тешеккюр»...

Арадан чокъ кечмеди. Иш еримде булуна эдим. Эвден, омюр аркъадашым чанъ къакъты. Сайде апте телефоннен Мустафа къарт алсызлангъаныны, мени сораштыргъаныны бильдирген. Иштен догъру оларгъа кеттим. Къарт тёшекте, тавангъа бакъып ята. Анда-санда козюни ачып этрафына бакъына. Янына отурдым. Кроваттан ашагъы саркъкъан ёргъаныны тюзеттим. Оджа козюни ачып манъа тикильди. Сонъ яваштан сёз къатты:

— Мындасынъмы? Корьдинъми, энди алым бойле. Ёлджулыкъ якъынлагъангъа бенъзей. Биз кери тайпынмамыз. «Мы им еще покажем!» — деди азгъын юмругъыны сыкъып. Даа бир шейлер айтаджакъ олып

дудакъларыны къыбырдатты. Бизни козетип тургъан Сайде апте яваштан:

— Гедже юкъусы олмады. Бираз сачмалады, бир шейлер айтаджакъ олып сёйленди. Кимлерни де хатырлады. Сен кельгенде бир чырым алгъан киби козьлерини юмгъан эди. Джанынъ агъырмасын, оны раат къой, бельки бир тыныш алыр...

Эппи отурдым, кроваттан четке чекилип, оны козеттим. Козьлери сёнюк, чырайы денъишкен. Эвельки киби адамгъа сезгирликнен бакъкъан козьлерде нур корьмедим...

Сайде аптенен савлыкълашып, ярын кельмек ниетинен кери къайттым. Ёлда «Мы им еще покажем!» дегенини хатырладым. Шунда 1982 сенеси Ташкент хастаханесинде къырымтатар миллий арекетининъ етекчилеринден бири Джеббар Акимовнен соньки корюшювимиз козюм огюнде джанланды. Биз оны зиярет этмеге баргъанда, хастахане тёшегинде яткъан алда КПСС Баш кятибине мектюп язаяткъан эди. О бизни корьгенинен кулюмсиреп, сагъ элини огге котерип баш пармагъынен ишмар этерек «Мы им еще покажем!» деп селямлашты. 1983 сенеси алемнен ведалашкъан Джеббар агъа къарттан он эки яш кучюк олса да, Мустафа агъа оны оджа ве устаз деп сая, озюни онынъ киби тутмагъа тырыша эди. Джеббар агъа да арекет топлашувларында юмругъыны сыкъып, сёзюни шойле ишаретнен екюнлей, бу онынъ куреш хитабынынъ ифадеси эди...

Сабасында ишке кетип, районда отькерильген языджылар корюшювинден кеч къайттым. Саба мытлакъа Мустафа агъагъа барып, сонъ ишке кетерим, деп ниетлендим. Саба танъда, саат бешлер къарары чанъ къакъылды. Трубканы элиме алгъанымнен Сайде аптенинъ сесини эшиттим: «Кядям, Мустафа агъанъ кечинди». Элимдеки трубка насыл тюшкенини сезмедим.

Бу, 1997 сенесининъ апрель 24-и эди. Акъсакъалны шу куню Ташкентнинъ энъ нуфузлы мезарлыкъларындан бири — Дамбрабадда дефн эттик... Сонъра къара мермерден башташы къойып, онъа шу сёзлерни яздыкъ: **«Миннетдар ватандашлары ве Къырымтатар Миллий Меджлисинден».**

Барсын, меним къайдларым бу сёзлерге къошма оларакъ бу самимий инсан ве тайпынмаз курешчини анъдырып тургъан бир хатырлав олсун.

Ташкент — Акъмесджит.
4.09.1994 — 14.09.2002 с.

Літературно-художнє видання

Нагаєв Сафтер Абляметович

Життя довжиною в століття

(Повість-есе)

Директор *І.Б. Чегертма*
Редактор *Г.М. Дудакова*
Тех. редактор *М.Дж. Курбідинова*
Худ. редактор *Е.А. Сеіт-Аметова*
Дизайнер *З.Ш. Акімова*
Коректор *Е.А. Ібрагімова*
Оператор *Ф.Р. Майлиєва*

Підписано до друку 15.04.2004 р. Формат 60х84 1/16.
Гарнітура "TextBook". Умовн. друк. арк. 6,04.
Обл.-вид. арк. 6,10. Об'єм 6,5 друк. арк. Тираж 1000 прим. Зам. № 33.

Кримнавчпеддержвидав

95000, м. Сімферополь, Горького, 5.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи ДК №508 від 26.06.2001 р.

Сафтер Нагаев 1941 сенеси январь 1-де Алушта районынынъ Кучюкозен коюнде догъды. Къырымтатар эдебиятында публицистик эсерлеринен, весикъалы повестьлеринен бедиий-тенкъидий макъалелери ве ильмий тедкъикъатларынен беллидир. «Он экилернинъ хатиреси» (1970), «Гонъюльге якъын адамлар» (1972), «Федакярлыкъ» (1976), «Яшлыкъкъа хас дуйгъунен» (1979), «Сахралар алеви» (1983), «Бинъ бир олюмни енъип» (1987), «Йылнамелердеки излер» (1991) китапларынынъ муэллифидир. Эдип Риза Фазылнен муэллифдешликте «Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы» (2001) язып, нешир эттирди.

Несир жанрында семерели чалышкъан С. Нагаев къырымтатар халкъынынъ белли эрбаплары Исмаил Гаспринский, Бекир Чобан-заде, Ибраим Факидов, Кямиль Аширов, Сейяр Феттаев, Дилявер Зинабадинов, Мустафа Халилов акъкъында «Исмаил бейнинъ Туркистан сефери», «Медений инкъиляп аскери», «Буз устюндеки Фарадей», «Баба мандатынен», «Дагъларда», «Сахралар алеви» весикъалы повестьлерининъ муэллифидир. Онынъ «Роман ве заман» ве «Инкишаф ёлунен» адлы монографиялары къырымтатар эдебиятында роман ве повесть жанрларынынъ инкишафына багъышланды.

Озьбекистанда къырымтатар эдебиятыны тешвикъат этювде муим хызметлер эткен С. Нагаев И. Гаспринскийнинъ «Дар-ур-Рахат мусульманлары» романыны, Э. Умеровнынъ «Къара поездлер» икяелер сечимини ве дигер эсерлерни озьбек тилине терджиме этти. Эдипнинъ «Адалет — рухиет мензили», «Ташларны ярып чыкъкъан когетлер» эсселеринде И. Гаспринский ве Чолпан, Б. Чобан-заде ве Фитратнынъ эдебий эмекдашлыгъы тедкъикъ этильди.

Бу саадаки семерели фаалиети ичюн 1998 сенеси Озьбекистаннынъ «Достлукъ» орденинен мукяфатланды. Озьбекистан Языджылар бирлигининъ Ахмад Яссавий адына халкъара мукяфаты ве Озьбекистан Журналистлер бирлиги мукяфатынынъ саиби Сафтер Нагаев Ватангъа къайткъан сонъ Къырым девлет мухэндис-педагогика университетинде уйкен оджа олып чалышмакъта.